

वेद परिचय पुस्तिका श्रेणी : १८

સામવેદ પરિચય

[पुस्तकाः १]

આચાર્યશ્રી વિપ્રણુદેવ પંડિત

ચુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

Bhavnagar
24/2/88

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૧૮

-ગાયત્રસ્યોદ્ગીથમુપનિષદમમૃતમુવાચ ।

તને ઉપનિષદ-વિદ્યા કહી, જે ગાયત્રનું ઉત્તમ ગાન ઉદ્ગીથ અમૃત છે.

-તલવકાર આરણ્યક ૪, ૮, ૫

સામવેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૬]

આચાર્ય શ્રી વિજયુદેવ સાંકળેશ્વર પંડિત, એમ. એ.

વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાગ્યાનાનિવાકર

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ એડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

જે. પી. સેનિલ

અધ્યક્ષ,

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ્વર્ડ

અમદાવાદ-૬

© યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સેપ્ટેમ્બર ૧૯૭૪

હરિ ઉં આશમ એરિત સં. સાતવલેકરળ,
સમારક એણી : મણુકો અઠારમો

મૂલ્ય : રૂ ૨-૦૦

સુદ્રક :

વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા

સાહિત્ય સુદ્રણુલય, સીટી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રેડ, અમદાવાદ-૨૨

વિકેતા

બાલગોવિંદ ખુક્સેલસ

ગાંધી રેડ,

અમદાવાદ-૧

નિવેદન

સામાન્ય શિક્ષિતજનને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરાવવાનો આ વેદ પરિચય શ્રેણીનો હેતુ છે; એટલે આમપ્રજનનું સત્ત્વ ખાલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં મળે હરિઓં આશ્રમવાળા પૂજય શ્રી મોટાએ હિપિયા ૨૦,૦૦૦ તું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડને ટ્રસ્ટિપે સોએચું, તે અતિ આવકાર્ય બાબત બની છે. એડનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજય મોટાએ અને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુહેલ પંડિત જેવા ચારેય વેદો અને વેદ સાહિત્યના અભ્યાસી લેખક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણુલયવાળા શ્રી. વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ શ્રેણીની ખુશનસીણી છે.

શ્રેણીનું સહભાગ્ય રહ્યું કે, એને પૂર્ણ સ્વામીજી શ્રી. ગંગેશ્વરાનંદજી, શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. ઉમાશંકર જેલ્પી, પૂર્ણ શ્રી. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી. કે. કા શાસ્ત્રી, પંડિતરાજ લગવદ્ધાચાર્ય, ડૉ. લગવતીપ્રસાદ પંડ્યા જેવા સંત અને વિદ્ધિજ્ઞનોનો ભાવપૂર્વક આવકાર મળ્યો.

આ શ્રેણીના તેરમા પુણ્યથી સામવેદ પુરિતકાએનો આરંભ થયો છે. એના પરામર્શંક તરીકે શ્રી સહજનનંદ ક્રોલેજ, અમદાવાહના વિદ્ધાન પ્રિન્સીપાલ શ્રી સી. એલ. શાસ્ત્રીએ કાર્ય સંભાળ્યું છે. શ્રી. હરકાન્ત શુક્લે સામગ્નાન વિષેના અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચન સાથે બીજુ પુરિતકાનું પુરોવચન લખ્યો આપ્યું છે, તે બદલ બંને વિદ્ધાનોનો હું આભાર માનું છું.

ગુજરાત રાજ્યના કાયદા પ્રધાન માનનીય શ્રી. દિવ્યકાન્ત નાણુાવટીએ ક્રોઝ પુરિતકાને ‘આવકાર’ દ્વારા વધાવી લીધી છે, એ શ્રેણીનું ગૌરવ લેખાય. તેમજ જેધપુર યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રસિકબિહારી જેલ્પી; એમ. એ. પીએચ. ડી. ડી. લિટે આ ચોથી પુરિતકાને ‘સ્વાગત’થી વધાવી લીધી છે; તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

તે પછીના પાંચમી પુરિતકાનું સુંદર અભ્યાસપૂર્ણ પ્રાક્ષથન, વારાણુસીના પ્રખર વિદ્ધાન શ્રી ગોવિંદ નરહરિ વૈજનપુરકરે આપીને અમને આભારી કર્યા છે.

આ શ્રેણીના છુટી પુરિતકાને આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી વલ્લભરામ વૈધરાજે પુરસ્કૃત કરેલ છે, તેમનો પણ આ તકે આભાર માનું છું.

સહવિચાર અને સહવિચાર પ્રેરક તેમજ ધર્મભૂલક સાહિત્યના પ્રચાર માટે આજીવન આપકમાણીનો ઢીક ઢીક હિરસો ખર્ચનાર હિંદુસ્તાન ટાઇલસવાળા શ્રી. એચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહે. (ખાડિયા, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ) આ સામવેદ પરિચયની પુરિતકાના પ્રચાર અર્થે ૫૦૧/- ડા. પાંચસોને એકનું દાન આપ્યું છે, તેની સાભાર નોંધ લેતાં આનંદ અનુભવું છું.

વેદ પરિચયની સમગ્ર શ્રેણીને સંસ્કૃતિના સર્વ આહ્લેષે બિરદાવી અને આવકારી છે. સામવેદના છુટી પુણ્યને વાચકોના હાથમાં મૂક્તાં હું સંતોષની લાગણી અનુભવું છું. ધિશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે એને વાચકોના પ્રેમ સાંપ્રે અને વેદ પરિચય શ્રેણીના ચોથીસેય પુણ્યો અમે પ્રકાશિત કરી શકીએ તેવી શક્તિ અમોને અપે.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ,

ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

ને. ડી. સેનિલ
અધ્યક્ષ

નિવેદન

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને જણાવામાં ઉપનિષદ્હોનો પરિચય જરૂરી છે. એ ઉપનિષદ્હોમાં રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનને વેદાન્ત નામ આપવામાં આવ્યું. તે ઉપનિષદ્હોનાં વિષયો અને વાક્યો-વક્તવ્યોને વ્યવસ્થિત ગોઠવવાતું કામ વેદવ્યાસ રચિત અહિસ્તુતોએ કર્યું અને તેના દોહનિપે ભગવદ્ગીતાની રચના થઈ. આમ ઉપનિષદ્હ, સૂત્ર અને ગીતા તે વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રસ્થાનત્રયી ગણાએ અને તે પર અનેક ભાષ્યો, વૃત્તિઓ, વિવેચન અંથો તેમજ જુદી જુદી ભાપાઓમાં અનુવાદો, વિવેચન અંથો વગેરે નિપુલ સાહિત્ય ઘડાયું.

આ ઉપનિષદ્હ-વેદાન્તના પાયામાં રહેલ વેદનો પરિચય કેળવવા તરફ વેદાન્તના ધૂરંધર આચાર્યો અને તત્ત્વજ્ઞાની જનોએ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; એટલું જ નહિ, તેના તરફ એક ઉપેક્ષા સેવવામાં આવી, બીજી બાજુ વેદનો પરિચય કેળવતા જનોને વેદાન્ત સુધી લઈ જવાની જરૂર લાગી નહિ. વેદ અને વેદાન્ત એકમેકથી સ્વતંત્ર અને નિરપેક્ષ હોવા સુધીની આ સમજ ઉભી થઈ.

વેદ પરિચય આપવા જતાં, આભાણુ અંથોનો પરિચય આપવો જરૂરી લાગ્યો. એ આભાણુ અંથોમાં આરણ્યક અને ઉપનિષદ્હ પણ સમાઈ ગયાં છે, એટલે તે વિષે પણ લખવું રહ્યું. આ પરથી લાગ્યું કે, ઉપનિષદ્હોમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન સહકારમાં કર્મ અને લક્ષ્મિનો સમાવેશ થાય છે, એટલું જ નહિ એકજ અંથમાં આ ત્રણોય સંકુલિત છે. આમાં શતપથ આભાણુનો દાખલો જોઈએ. તેનો જ છેલ્લો કાંઈ આરણ્યક છે અને તેમાંનો એક ભાગ બૃહદ્બારણ્યક છે. અશ્વમેધ યાગમાં ઉપયોગી અશ્વના મેધ્યકર્મ સાથેની ઉપાસના અને રહસ્ય વિદ્યા સંગત ન થાય; તો આપોય અશ્વમેધ યાગ નકારો બની જાય.

આ પુરિતકામાં સામવેદના જૈમિનીય આભાણુના એક ભાગ તરીકે આવતા તલવકાર આરણ્યકના કેનોપનિષદ્હ તેમજ છાંદોણ્યોપનિષદ્હમાં આવતી વિવિધ ઉપાસનોમાં સામગ્નાનની રહસ્યવિદ્યા તેમજ સામગ્નાનોના વિશિષ્ટ પ્રકારોમાં રહેલાં રહસ્યોના વિગત રંજૂ કરી, સામવેદ પરિચયના હેતુને રૂપી કરવાનો સહજ પ્રયત્ન છે. આ દાખિએ વેદાન્તના અભ્યાસકોએ ઉપનિષદ્હોનાં દર્શાવી કરવાની જોઈએ; એવું નભ નિવેદન છે.

વિષણુદેવ પંડિત

૨૬, ડાલ્ખાલાઈ પાર્ક,
ગીતામંહિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨,
ફેન નં ૫૨૩૬૩

સંવત ૨૦૩૦
ગણેશ ચતુર્થી
તા. ૧૬-૬-૭૪

એ નુ ઊ મ

૧. એક જ પ્રત્યે કેન	પૃ. ૭-૨૪
૨. સામગ્નાની ત્રિવેણી	પૃ. ૨૫-૪૯
૩. સામનાં દર્શાવાન	પૃ. ૫૦-૬૭
૪. વિદ્યાની પરંપરા	પૃ. ૬૮-૭૪
પરિશાસ	પૃ. ૭૫-૮૦

‘પુરો વચ્ચન’

ગુપનિપદ ની એક અગત્યની વિદ્યાને ‘ઉદ્ગીથ’ કહે છે. ડેટલાંડ ગીતો લાંકમાં પ્રસિદ્ધ છે, જે મનોરંજન પૂર્વં પાડે છે; ત્યારે આવાં ગીતો ધણું થોડાં હોય છે, જે મનને શાન્ત આપનારાં હોય, અને વૃત્તિને સાત્ત્વિક અને આત્મલક્ષી બનાવે.

વેદની વાણીને પરિચય આ રીતે સાધવાનો છે, એ વાણીને મંત્ર કહે છે. મંત્ર એટલે અલ્પ=ઇશ્વરનુંધામ, તેનાં મનન એટલે જપથી તેમ જ ચિંતન=અર્થ ચિંતનથી અંદરનાં રહસ્ય ખુલે છે.

સ્થૂલ પદાર્થોમાં પણ એજ નિયમ હોય છે.

પીપળાનું સેવન તે રોગ હારક છે, પરંતુ એજ પીપળાને સ્ક્રમ કરવામાં આવે, તો તેના ગુણું શતગુણું વધી જય છે.

મંત્રની વાણી પાપહર અને સદગુણું વર્ધાંડ છે. તે મંત્રને અલ ઇપ=ઇશ્વર ઇપ ગણી, તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે; તે અલવ્યાખ્યાન ગણ્યાય છે માટે તેવા અંથોને આલણું કહેવામાં આવ્યા છે-

આવા આલણું અંથોનાં વ્યાખ્યાન વિપયને અનુસરી ત્રણું પ્રકારે અને છે :

- (૧) વિધિ પરક વ્યાખ્યાન; કર્મકંડ
- (૨) ઉપાસના પરક વ્યાખ્યાન; ભક્તિકંડ
- (૩) જ્ઞાન પરક વ્યાખ્યાન; જ્ઞાનકંડ

વિધિ પરક વ્યાખ્યાનો કર્મકંડ કહેવાય છે, તે જૂહાં જૂહા અનુષ્ઠાનો અને યજયાગોનાં રહસ્યો ખોલે છે.

ઉપાસના પરક વ્યાખ્યાનો આરણ્યક કહેવાય છે; પ્રકૃતિની ગોહમાં અરણ્યમાં વસતા એ ઝડપિએ વિવિધ વિદ્યાઓના પ્રકારે પ્રમાણે ઉપાસનાએ. બતાવે છે, વિધિ પરક વ્યાખ્યાનો સાથે અહીં ભાવના અને રસની પૂર્તિ થાય છે, માટે તે ભક્તિ કંડ ગણ્યાય.

શાનપૂર્વક વ્યાખ્યાનોમાં શાનની પ્રધાનતા છે ‘સએષ નેતિ નેતિ આત્મા’ ખૂબિ. ઉ. ૩-૯-૨૬ ॥ અશરીરમ્ય વાવ સંતમ્ય ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશનતઃ ॥ છાં-પ્ર.૮ ઈત્યાદિ, અલ શાન અથવા આત્મજાનનાં એ રહસ્ય વચ્ચે હેઠથી આત્માને જૂહો બતાવી આત્મજાન કે અલજાન તરફ જીવને લઈ જય છે; અલજાની પુરુષો કે સ્ત્રીએ તે ગૂઢ વાણીને સેવી નિર્ગુણું અલજની સાથે એકતા સાધે છે; તે શાનકંડ ગણ્યાય.

વેદ પરિચયના મૂળમાં સંહિતાએ છે, તેનો પરિચય સાદી ભાપામાં આપવાનો સક્રણ પ્રયત્ન આ પુરિતકાએમાં જોવા મળે છે.

સામગ્રાનની પરિલાપાએમાં રહસ્ય ખોલીને, સંગીત શાસ્ત્રની પરિલાપા સાથે સરખામણી કરવી, એ માટે બંને પ્રકારની વિદ્યાનાં લક્ષણો જાણવા જોઈએ, એ દ્રષ્ટિએ લેખકે સામવેદની આ પુરિતકાએમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે આદરણીય છે.

આ છઠો પુરિતકા છે; તેમાં સામગાનની એક અનોખી વિશેપતા જોવાને મળે છે. મૂળ સામવેદની સંહિતાઓની સાથે ગાન સંહિતામાં આરણ્યક ગાનની એક વિશેપતા છે, તે લિપરાંત સામવેદના છાંદોઽય આલણુંથનાં ગાનોનાં લક્ષણો અને પ્રકારોનું ઝીણુવટલ્યું વર્ણન આ પુરિતકામાં જોવા મળે છે.

‘કેન ઉપનિષદ्’ની વાર્તાનું આમાં સુંદર વર્ણન છે. આ ઉપનિષદ् તલવકાર નામની સામવેદની શાખાનું આરણ્યક છે, તેનો એક ભાગ છે. એની સાથે અથર્વ-વેદનું “કેન સૂક્તા” અને દેવી ભાગવતમાં વર્ણવેલ ઉમા ભગવતી યક્ષિઓ આવ્યાં હતાં, એ કથાનો પણ સમન્વય સુંદર રૂપે સધારેલ છે.

જૈમિનીય ઉપનિષદ્ આલણું તેજ તલવકાર આરણ્યક છે. તેની સાથે સમગ્ર છાંદોઽય આલણુનો સમન્વય સાધ્યો છે. પછીના આઠ પ્રપાઠકોમાં પ્રસિદ્ધ છાંદોઽય ઉપનિષદ્ છે; તે આરણ્યકની સાથે આખાયે છાંદોઽય આલણુનો સમન્વય થાય, તો તેમાં લાઘેલી ઉપાસનાઓની તાલિકા ખુલે છે, તે પ્રયત્ન અહીં જોવામાં આવે છે. એજ રીતે છાંદોઽય ઉપનિપદમાંના સામગાનોની સમજાવટ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની અને મુલાસાવાર છે.

છેલ્લે સામગાનની વિદ્યાઓની પરંપરાઓમાં જાહીતા જૈમિનીથી માંડી રાણ્યાયનીય શાખાઓના પરિચયથી સામવેદનો સુંદર પરિચય થાય છે.

અહ્લાવિદ્યા એ ખરી રીતે તો યોગવિદ્યાજીકહેવાય; કેમકે કેનોપનિપદમાં સમજાવ્યું છે કે, યોગથી એકાગ્ર ચિત્ત થયા વિના ઉમાર્સવર્ણપી અહ્લાવિદ્યા ધન્દને પણ મળતી નથી. એમ શ્રી પતંજલિના સૂત્રની શરૂઆતમાંજ લાભ્યકાર શ્રીવ્યાસે કહ્યું છે, યોગઃ સમાધિઃ સ ચ સાર્વભૌમશ્વિતસ્ય ધર્મઃ ॥ પા. ચો. ૧. ॥ સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જય, તો અસંપ્રણાત સમાધિ કહેવાય; એનુંજ ખીજું નામ “નિર્બોજ સમાધિ” કહેવાય છે. વ્યાસલાભ્ય. ૧.૧ ॥ એટલે ધર્મિયની સર્વવૃત્તિઓનો નિરોધ થતાં તેને ભગવતી આલાવિદ્યાના પ્રાપ્તિ થઈ, એ આ વાર્તાનું રહેસ્ય છે.

સામવેદમાંથી સંગીતવિદ્યાની ઉત્પત્તિ છે; તેમજ સામવેદના ઉપવેદને ગાંધર્વ-વેદ કહ્યો છે—એ ગાંધર્વ વેદ એ એજ શાસ્ત્રીય સંગીત છે, અને તેની શ્રુતિઓનો સુમેળ અસલી સામવેદની શ્રુતિઓ સાથે એસે છે.

આચાર્ય શ્રી વિષણુહેવ પંડિત એક અદ્વિતીય વેદાભ્યાસી છે. એમણે ઋગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ઉપર સુંદર છ-છ, પુરિતકાઓ ગૂજરાતી સાઢી ભાષામાં સમાજને આપી છે. વાર્તાના સ્વરૂપમાં આવી પુરિતકાઓ ખીજ ભાષામાં જોવામાં આવતી નથી. આવા સુંદર કાર્ય માટે એમને ધન્યવાદ ધરે છે.

નિત્યાનંદ આશ્રમ

એઠાવ

સં. ૨૦૩૦ ગણેશાયતુથી

આચાર્ય શ્રી વલલભાચાર્ય વૈદ
આયુર્વેદાચાર્ય, સાંપ્રથ્યોગાચાર્ય,
વેદ વિશારદ, વેદાંતાચાર્ય

એક તૃણની વાત છે. આમ તો હલકા-
માં હલકું એ તણુખલું ગણ્યાયે કહેવત
પણ છે; 'વચમાં વગર ઓલાયો ઓલે, તે
તણુખલાની તોલે'; આ તેની નિંદા ગણ્યાય.
ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ તેની સ્તુતિ કરી છે. તે
જણાવે છે કે, 'તારે જે સદા હરિના ગુણું
ગાવા હોય, બજન-કીર્તન કરવાં હોય, તો
તારે તૃણથી પણ વધારે નીચ બનવાતું' છે.
અક્ષિતમાં નીચ, દીન, અકિંચન હોલું; તેને
ગુણું ગણ્યો છે. 'હાર્યો કો હરિનામ.'

એક રીતે તૃણની કોઈ ગણુના નથી; પણ
તૃણ આડખીલી ઉલ્લી કરે, અડચણ કરે તો ?
એ તૃણ પોતાની જગાએ સારં, પણ તે
ઉડીને આંખમાં એસી જાય, તો નજર બંધ
થઈ જાય; તેને કાઢેજ ધૂરકો ! દાંતમાં કે
નખમાં ભરાઈ જાય, તો તેને કાઢો, ત્યારે
જ ચેન પડે. અડચણ કરે, તે અસુર ગણ્યાય;
એ જી ભલે તે તૃણ હોય. આવા એક તૃણા-
સુરની સાથે કૃષણને ભેટો થધ ગયો. તેનો
નાશ કર્યો; ત્યારેજ ગોકુલનાં ગોપ ગોપીઓને
શાંતિ થઈ. તૃણને એક કસોટી તરીકે
આલેખતાં, રહસ્યવાદીએ એક દિવ્ય કથા
રજૂ કરી છે :

૧ 'એ અલ છે, જે અધાથી પહેલું
છે, જેને કોઈ પર અલ્લ, પરમાત્મા કહે છે,
કોઈ આદિ પ્રજ્ઞપતિ અલ્લા કહે છે, કોઈ
વળી તેને શરીરમાં રહેલ આત્મા કહે છે,
તો કોઈ તેને દિવ્યવાણી-મંત્રનું સ્વરૂપ કહે
છે; જે રીતે એ ઘૃહિત છે, ભૂમા છે, ઉદાર છે;
વિશાળ છે, તે અલ છે.

‘એ અહુ છે, તેણું સંકિય બનીને દેવોને માટે વિજય મેળવી લીધો. સાચી રાત એ વિજય અહુનો ગણાય, પણ તેર્થી દેવોએ પોતાનો મહિમા વધારી દીધો. તમને બધાને એમજ લાગ્યું કે, ‘આ વિજય અમારો છે. અમારી સત્તા ધણી મોટી છે, તને કારણે અમારો વિજય થયો છે.’

અહુને કારણે અમારો વિજય છે, તની દેવોને તા ખબર પડી નહિ, પણ દેવોનું હિત વિચારનાર અહુને ખબર પડી ગઈ કે, દેવોને ગર્વ થઈ આવ્યો છે. તેમના મનમાં એક અભિમાન જાગ્યું કે ‘આ વિજય થયો છે, તેમાં અમારું બાળ છે’; પણ તે દેવોને માટે સારું ન ગણાય.

ને અહે દેવોને વિજયી બનાવ્યા હતા, તે અહે વિચાર કર્યો કે, ‘દેવોને અભિમાન થાય, તે સારું નહિ.’ આમ વિચારી, તેમનો ગર્વ હરવા માટે એક દ્વિષ ઇપ દેવોની સામે પ્રગટ થયું. ‘આ વળી યક્ષ કોણું છે, ને આપણી સામે પ્રગટ થએલ છે.’ આમ દેવોને પ્રશ્ન થયો, પણ તે તને જાણી શક્યા નહિ.

એ દેવોએ અભિનને જણાવ્યું; ‘હે જતવેદ અભિન; અહિં ને કંઈ જન્મ્યું છે; તનો તું જાણુકાર છે, તો આ સામે ને ન સમજય; એવું યક્ષ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે, તને જાણી લાવ’

‘ભલે, ભલે,’ એ જાણી લાવવાનું કામ મારું, કહીને અભિ તો તેની પાસે હોડી ગયો, પણ તેના તેજ આગળ અભિન ઝાંખો પડી ગયો. તને તો પ્રશ્ન કરવો હતો, ‘તું કોણું છે?’ પણ ઓલી શક્યાનું નહિ. તે દ્વિષ ઇપે તેની લાચારી જાણી લોધી. તેણું સામેથી પૂછી લીધું, ‘તું કોણું છે?’

ઇપ તો દ્વિષ હતું અને જાણી શકાય એમ ન હતું; પરંતુ તે વાણી પરિચિત લાગી. તે સાંલળાને તેનામાં ઓલવાનું બલ આજ્યું અને તેણું જણાવ્યું :

‘હું અભિન છું; સાચે જ હું જતવેદા છું?’

‘દીક’ હળવાશથી તે યક્ષે જણાવ્યું અને પૂછી લીધું, ‘તારામાં કઈ તાકાત છે? ‘તાકાત’ અભિનને આશ્વર્ય થયું અને તેણું પોતાની સામે જોયું. પુરી હિત્યત એકઢી કરી, તેણું જણાવ્યું; ‘આ ધરતી પર ને કંઈ છે, તે બધાને હું બાળનાયું એમ છું’.

‘ભલે’ કહીને, તે યક્ષે અભિનની સામે એક તૃણ ધરી દીધું અને જણાવ્યું; ‘આને બાળ નાખ ને’

એ તૃણ પાસે જઈને અભિનએ પોતાની તાકાત અજમાવાં. ને કંઈ તાકાત ભરેલી હતી, એ બધાં એકઢી કરી અને તે તૃણ પર ધસારો કર્યો; પણ એ તૃણને

એક જ પ્રક્રિયા—કેન

અભિન બાળી શક્યો નહિ. તથી હારીને અભિન પાછો આવ્યો અને તેણે દેવોને જણ્ણાવ્યું; ‘જે આ હિંય રૂપે યક્ષ છે, તેને હું જણી શક્યો નથી.’

દેવોએ વાયુને જણ્ણાવ્યું; ‘હે વાયુ’ જે યક્ષનું રૂપ પ્રગટ થયું છે, તેને તું જણી લાવ’; ‘લાલે’ કહીને વાયુ ત્યાં પહોંચી તો ગયો, પણ તેથી તેના રૂપથી ઝાંખો પડી ગયો, પછી પ્રશ્ન પૂછવાની તો હિંમત જ કયાંથી ચાલ્યા? તેની તે દ્વારા હિંય રૂપે તો જણું લાધી અને તેને સામેથી પુછી લીધું; ‘તું કોણું છો?’?

તે વાણી સાંભળી વાયુમાં હિંમત આવી, તેણે પોતાની ઓળખાણું આપતાં, જણ્ણાવ્યું; ‘હું વાયુ છું, હું માતરિશા છું, જે દરેકમાં શાસનિશ્વાસ પુરવાતું કામ કરે છે.’ તારામાં શી તાકાત છે,’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે જણ્ણાવ્યું; ‘આ ધરતી પર જે કોઈ નાની મોદી ચીજ છે, તેને હું ઉપાડી શકું છું?’ ‘એમ છે,’ કહીને યક્ષે વાયુનાં સામે પેલું રૂણ ધરી દીધું અને જણ્ણાવ્યું, ‘આ તૃણુને ઉપાડી લે.’

સાંભળીને વાયુ તેનાં પાસે પહોંચી ગયો. પોતાની અંદર જે કાંઈ શક્તિ ભરેલાં હતાં, તે બધી બેગી કરીને, તે વાયુ તૃણું પર ધસી ગયો, પણ તેને તે ખસેડી શક્યો નહિ. તે વાયુ પણ હારી ગયો અને ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો. તેણે દેવોને જણ્ણાવ્યું; ‘જે આ યક્ષ છે, તેને જણુવાની મારી શક્તિ નથી’

શરીરમાં અભિવાણીરૂપે અને વાયુ પ્રાણીરૂપે રહે છે. કાંઈપણું જેવા જણુવાની જરૂર પડે, ત્યારે વાણી અને પ્રાણુ મોખરે રહે છે. વાણી અને પ્રાણુ બધા વ્યવહાર ચલાવે છે, એમજ અભિન અને વાયુ દેવોના વ્યવહાર ચલાવે છે. તે અંને દેવોના પુરોહિત અને પ્રતિનિધિ બને છે; પરંતુ અહી અદૃશ્ય અને અલક્ષ્ય છે, ત્યાં વાણી અને પ્રાણુ પહોંચતાં નથી; એ રીતે તેમનામાં હિંય લાવ જગાડનાર અભિન અને વાયુ પણ તે અલક્ષ્યરૂપને જણી શકતાં નથી. ઈન્દ્ર દેવરાજ ગણ્ણાય છે. તેના પ્રેરણુથી શરીરના બધાજ વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે. એમ કહેવાય કે, ઈન્દ્ર છે, તો ઈદ્રિય છે; જે ઈન્દ્રનું સ્વરાજ્ય છે. એ ઈન્દ્રની પ્રેરણુથી બધાં ઈદ્રિયોના વ્યવહાર ચાલે છે.

એ હિંયરૂપ યક્ષને જણુવા માટે દેવોએ ઈન્દ્રને જણ્ણાવ્યું. તથી તે ત્યાં ગયા અને તે અદૃશ્ય હિંયરૂપને જણુવાની તેમને ઈચ્છા થઈ; એ કારણે તે યક્ષની પાસે પહોંચી ગયા. પરંતુ એ ઈન્દ્રને જેતાં જ તે હિંયરૂપ અદૃશ્ય થઈ ગયું. ઈન્દ્રને લારે આશ્ચર્ય થયું.

ત્યાં તો આકાશમાં એક અત્યંત શોભાયમાન દેવી હાજર થયાં; જેનું નામ હૈમવતી ઉમા હતું. ઈન્દ્રે તેને પુછ્યું; ‘આ હિંયરૂપ યક્ષ કોણું હતું?’

તે દેવોએ જણ્ણાવ્યું, ‘તે અહી હતું’, જે અહી વિજય મેળવી લીધો, તેને કારણે તમારો ભદ્રિમા વધ્યો છો?’ આ પરથી ઈન્દ્ર તે અહીના રૂપને જણી લીધું.

બીજા હેવો છે, તેમના કરતાં અર્જિન, વાયુ અને ધન્દ એ ગ્રણનો મહિમા વધારે ગવાય છે, કારણુકે તે અહિની પાસે જઈ શક્યા હતા અને તેમને અહિનો સ્પર્શ થયો હતો. એ રીતે તેમણે અહિને સૌ પહેલાં જણી લીધું હતું. એમાંથી ધન્દ તો બીજા વધા હેવો કરતાં અદ્ધિયાતો છે, કારણુકે તેને નજીકથી અહિની જાંખી થઈ હતી અને તેણે સૌ પહેલાં અહિને જણી લીધું હતું.

જેમ હેવોને એ દિવ્ય અહિનાં દર્શન થયાં; તેમજ જેને તે દિવ્યઉપનાં દર્શન કરવાં હોય; તેણે વીજળીનો ચમકારો જોઈ લેવો; આંખ ઉધાડતાં, જે પ્રકાશ હેખાય છે, તેનો અનુભવ કરી લેવો. એ ચમકારો, એ પ્રકાશ, તે દિવ્ય અહિના ઉપની ખાત્રાં કરાવે છે; તે અધિકૃત છે.

તેજ રીતે શરીરમાં મનની ગતિ જણુવાની મળે છે. ગાંધીજને તે યાદ કરે છે, નવી ચીજને તે સંકલપથી તૈયાર કરે છે. મનની એ વિવિધ વૃત્તિઓ જગે છે, તેની પાછળ અહિ છે. તેની ખાત્રી કરી લેવા જોઈએ.

તે અહિ છે, જે વર છે, અધાને ગમી જન્ય એમ છે, અધામાં વરી જન્ય, એવાં તે શક્તિ છે. તેની ઉપાસના કરો; તેની સેવા કરો. તે સાધકજન સેવાભાવી છે અને તેને બધા જ ચાહે છે.'

અહીં વીજળીના ચમકારાને અને મનની જાયોતિને એક આદર્શ ગણ્યો છે. ધનદ્વોર અંધકાર છવાયો હોય અને કશું જ ન સૂક્તતું હોય, ત્યાં વીજળીના એક ચમકારાથી અદ્ધુંજ હેખાઈ જન્ય છે. મનનું પણ એવું છે. ત્યાં બેરો વિપાદ હોય અને કયાંક સૂક્તી આવે, તેની સાથે મન પ્રસન્ન થઈ જન્ય છે. અહિનું દર્શન અને આત્માનું શાન પણ એક અનુભવનો વિષય છે. તેને એક દિવ્ય ચમકાર જ ગણી શકાય.

એ અહિ કે આત્મા સર્વનાં અંદર છે, છતાં તેનો અનુભવ અધાને થતો નથી. તેના વિના પાંદડું પણ ન હાલે એ કહેવત અહીં સાચી ઠરે છે. અર્જિન અને વાયુ બધા હેવોમાં અગ્રોસર છે. તે હેવોએ વિજય મેળવી લીધો છે. તે પોતાની તાકાત માની રહ્યા છે; ત્યાં જ તેમની ભૂલ થઈ છે. તેમને ગર્વ જણ્યો અને જેનાં પ્રેરણુથી તેમને વિજય મળેલો હતો, તેના પ્રેરણા વિના એક તણુખલું પણ ખસી ન શકે, તેના તેમને ખાત્રી થઈ છે. અર્જિન અને વાયુ હારીને પાછા આવ્યા, તે ધન્દે જેથું અને તેને એટલી તો ખાત્રી થઈ કે, હેવોના વિજયનાં પાછળ એક પ્રેરક અજ રહ્યું છે.

નાના બાળકને માની ઓળખાણુ આપવી પડતી નથી. જન્મનાં સાથેજ તેને એધ થાય છે; પણ પિતાની ઓળખાણુ તેને પણથી થાય છે અને તેનો એધ તો

તેની ભાતાજ કરાવે છે; એમજ અહિનું શાન-સર્વને પ્રેરણું આપનાર પરમ પિતા પરમાત્માનું શાન તેને મેળવવાનું રહે છે.

અહીં ઈન્દ્રને એક ઉત્તમ અધિકારી ગણવામાં આવે છે. અગિન અને વાયુ તેમજ અન્ય દેવો કરતાં, તેનામાં ઉત્સાહ, ચેતના, રૂપી વગેરે વિશેષ છે. તેને પણ વિજ્યનો ગર્વ જગે છે. તે એક બોધનું દૃષ્ટાન્ત છે. ઈન્દ્ર વગેરે સાત્ત્વિક દેવોને પણ અભિમાન થાય; તો પણી સામાન્ય ભાનવીનું તો કહેવુંજ શું?

એ ઈન્દ્રને અહિનું શાન આપનારી હૈમવતી ઉમા છે. બીજી રીતે કહો, તો તે અંદરનીજ એક દ્વિન્ય પ્રેરણું છે. અંદરની પ્રણા જગે છે, ત્યારે બહારનાં આવરણ હઠી જય છે. ગર્વ, અહંકાર, અભિમાન દૂર થઈ જય છે. બધાં જ કાર્યોની પાણ એક અલૌકિક પ્રેરક બળ છે, તેની ખાત્રી થધ જય છે.

વેદાન્તીઓ તેને અહિવિદ્યા કહે છે, યોગીઓ તેને કુંડલિની શક્તિ કહે છે, ભક્તાન્તનો તેને પરમાત્માની કૃપા ગણે છે, અહિવાદીનો તેને અંદરની પ્રેરણ ગણે છે અને તેને જ અહીં હૈમવતી ઉમા કહી છે.

દેવોને યક્ષની ઝાંખી થતાં, એક પ્રશ્ન જગે છે, એ કોણ છે? જેનો પરિચય ન હોય; તેને યક્ષ-એકસ, વાય, અંડ. ક, ખ, ગ, જેવા સંકેતથી એળખવામાં આવે છે. દરેક વિચારકને હૈયે આવો જ પ્રશ્ન જગે છે; કેન કેન એક જ એ પ્રશ્ન ધણો મહત્વનો છે. સાધારણ જન તો ખાવા, પીવા ને ખેલવામાં જ રહે છે. આવો કોઈ પ્રશ્ન તેને જગતોજ નથી. ઈદ્રિયોના વેગમાં તે ઘેંચાતો રહે છે. તેને વિચાર કરવા જેટલી ફૂરસદ જ મળતી નથી. તેને એ પ્રકારની નીરાતજ નથી.

આત્મશાન તો સહજ, સવયંભૂ છે, કુદરતી છે. નિકટમાં પણ નિકટ વસનાર કોઈ હોય, તો તે આત્મા છે. તે ધણોજ નિકટ છે, છતાં ધણો દૂર દૂર છે. તેને કોઈ પહોંચી શકતું નથી. દેવો પણ તેને પહોંચી શકતા નથી.

‘તરણું એઠે કુંગર રે, કુંગર કોઈ દેખે નહિં.’

આ તરણ શું છે? એક તુચ્છ અજ્ઞાન છે. વીજળીના ઝયકારામાં અંધકાર એલવાધ જય; એમજ અંદરની પ્રણા જગતોજ અજ્ઞાન દૂર થાય. પણ તે અજ્ઞાનનું શાન થવું જરૂરી છે. એ એક જરૂરિલ પ્રશ્ન છે, એક કુટિલ સમસ્યા છે. એ એક સનાતન પ્રશ્ન છે.

અહીં રહસ્યવાદી અહિવેતાએ દેવોના હૃદયમાં પ્રશ્ન જગાડ્યો છે; તેજ પ્રશ્ન એક મંત્રહૃદ્યા ઋપિને હૈયે જગયો છે. એક જ પ્રશ્ન છે; તેને અનેક પ્રકારે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રશ્નોની એક પરંપરા રજૂ કરી છે અને તે બધા પ્રશ્નો ગુંથીને તેના

ઉત્તર પણ રજૂ કર્યા છે, પ્રશ્નોત્તર માલિકા ઇપે ઋપિને જેતું દર્શાન થયું છે, તે સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

? ‘આ માનવના શરીરમાં રહેલાં અંગો, અવયવો, ધંદ્રિયો વગેરેની રચના કોણે કરી ? તે કોણું છે, જેણે આ શરીરને હૃદય પુષ્પ બનાવ્યું છે ? પગની પા'ની, ધૂંટણું, સાથળ, પેટ, છાતી, કંદ, માયું વગેરેની રચના કોણે કરી ? આ પ્રાણોનાં સંચાલન કોણું કરે છે ? આ શરીરનો જન્મ શી રીતે થાય છે અને તેનું ભરણ શાથી થાય છે ? નવાં શરીર ઘડનાર વીર્યને આ શરીરમાં કયા હેવે મૂક્યું છે ?’

આ પ્રકારના પ્રશ્નો શરીર સંખ્યામાં આવ્યા છે. એ પ્રશ્નો પાછળ અધ્યાત્મ બાબત રહેલો છે. શરીરશાસ્ત્ર જ્ઞાનનાર આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકે છે. શરીર રચનાનું જ્ઞાન જેણું મેળવ્યું છે, તેને આ પ્રશ્નો મહત્વના નથી, પરંતુ તે શરીરની રચનામાં પણ એક અલૌકિક ગૂઢ શક્તિ કામ કરી રહી છે, તે જ્ઞાનવાની નિજાતા અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. આની સાથે જે તત્ત્વની વિચારણા વિજાની અને વિદ્યાનો કરી રહ્યા છે, તે વિષે પ્રશ્ન ઉભા કરવામાં આવે છે.

‘માનવ જે પુરુષાર્થ કસવા ચાહે છે અને જે અદ્ધા કાર્ય કરી રહી છે, તેની તેને પ્રેરણા કયાંથી મળે છે ? અભિષળ પ્રભાજનોમાં શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?’ આ જ્ઞાન, પ્રકાશ, પવન, સૂર્ય વગેરે પદાર્થોને રચનાર કોણું છે ? આ પૃથ્વીને કોણું ધારણું કરી છે ? આકાશને અદ્ધર રાખનાર કોણું છે ?

આ ઋપિને હૈયેં અનેક પ્રશ્નો જગે છે. તે પોતાન ! પ્રશ્નો અભિસભામાં રજૂ કરે છે અને વિચારાની આપ લે કરે છે. વન જંગલમાં તે ઋપિ એકલો ચાલ્યો જય છે. તે સરળભાવે પ્રકૃતિના ફેરફાર જુઓ છે અને તેને પ્રશ્ન જગે છે; સાથે તેને જે ઉત્તર જરૂર છે, તે પણ પ્રશ્નની સાથે જોડી હે છે. તો વળી પાછા, કો'ક ગુરુની શોધમાં તે નીકળી પડે છે અને કો'ક એકાન્તમાં વાસ કરતા યોગિજનને જોઈ, તે હર્ષથી ગદ્ગદ થઈ જય છે અને તેમને એકી સામણી દરાખાર પ્રશ્ન પૂછી લે છે.

આ યોગી ભિતલાપી છે, તેના આહાર, વિહાર, હલન, ચલન બધું પરિમિત છે. તેણું પોતાના જીવનનો યોગ કુદરતી ધરના સાથે ધરી લીધો છે. શિયાળો આવે અને ધરતી સંકોચાય; તેમજ તેનું શરીર સંકોચાય છે. ઉનાળો આવે અને ધરતી તપે; તો તેનું શરીર પણ તપે છે. ધરતીનો જેમજ યોમાસામાં પહેલા છાંટા પડતાં તેના શરીરમાંથી બાદ છૂટે છે. યોગીની સાથે રહેવાનો તેને પણ આનંદ આવે છે. પણ તેના પ્રશ્નો જગતા જ રહે છે.

એક જ પ્રશ્ન—કેન

નાતું બાળક હોય ને તાજ વાણી કૂઠી હોય. તેનાથી એલ્યા વિના રહેવાતું નથી. તે ચારે બાજુ જુએ છે અને જતજ્ઞતના પ્રશ્નો પૂછે છે. ઉત્તર આપનાર થાકી જય, પણ બાળક થાકતું નથી. એમ જ આ ઝડપિને છે.

હાં, તે પોતે બાળક નથી, પણ તેણે પોતાનો સ્વભાવ બાળક જેવો બનાવી દીધો છે. પંડિતાઈ મેળવી લીધા પછી બાલક બનીને રહેવું. કયારેક મુનિ બની જવું અને કયારેક પ્રશ્નો જગાડતા રહેવું. એકલા પ્રશ્નો પણ એવા હોય કે જેમાં ઉત્તર સમાઈ ગયા હોય. કેટલાક પ્રશ્નો પ્રશ્નોજ બનીને રહે, તેના ઉત્તરો આપવાના હોતા જ નથી.

આ ઝડપિ મંત્રદષ્ટ તો છેજ, સાથે પ્રશ્નોનો દષ્ટ પણ છે. ‘કેન કેનઃ કોણે કોણું’ની પ્રશ્નમાળા ઉભી કરવામાં તેની જિજાસાને પણ નવુંજ સ્વરૂપ મળે છે. તેની રાહાત આ પ્રમાણે છે :

‘પુરુષના શરીરની એડીઓ કોણે ભરી દીધી ? આ શરીરમાં કોણે માંસ ભરી દીધું ; જેથી તે હૃદયપુષ્પ લાગે છે ? શરીરનાં એ ગલોઝાં કોણે બનાવ્યાં ભલા ? કોણે દ્યદ્રિયોની રચના કરી દીધી ? શરીરના મધ્યભાગને ભાંચે રાખનાર એ ધૂંટણો કોણે બનાવી ? આ મધ્યભાગે શરીરની પ્રતિથા થઈ છે, તેની રચના કરનાર કોણું છે ?’

આવા સાધારણું પ્રશ્નો તો એ ઝડપિને હૈયે ધણું જાગે છે અને તેના ઉત્તરો જાળવાની ગરજ પણ તેને ઓધી છે. ઉત્તર સાંભળવાની ધીરજ પણ તેની પાસે નથી. તેને તો પ્રશ્નો જાગે છે, તેમાં જ તે આનંદ પામે છે.

બાલભાવમાં મરત રહેનાર આ ઝડપિને પ્રશ્નો પૂછતો જેઠ, કોઈ હિત જેનાર મિત્ર ગુરુ મેળવવાની સલાહ આપે, ઈશ્વરને ભજવાનો એાધ આપે, કો'ક અત્રેસરને મળવાનું જણાવે કે કાલની રાહ જોવાનું સૂચવે; તેને આ ઝડપિ પૂછી રહ્યા છે :

‘અરે’ ભાઈ, જેણે સારી રીતે અવણુ-મનન કર્યાં છે; એવા ગુરુ કેવી રીતે મળે ? તમે જણાવ્યા; એવા સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ-પરમેષ્ઠી પરમેશ્વર કેવા હશે અને કયાં રહેતા હશે ? જે માથું મૂક્ષાને અગ્રણી બને; એવો નેતા ભલે કયાં મળે ? જે કાળની તું વાત કરે છે, તે કાલ તો સંવત્સર છે, સદા સરતો રહે છે, તેની ભલા, મારે રાહ જોવાની કે ?’

આ ઝડપિ એક બાજુ પ્રશ્ન ઉલા કરે છે, ત્યારે થોડી રાહ જેઠ, ધીરજ ખમી પોતાની જ અંદર જંગતા વિચારમાં ઝૂણી જય છે, અંતર્મુખ બને છે અને પછી જાળે કે અંદર કો'ક ગુરુ એઠો હોય, તેના દારા ઉત્તર મેળવી રહે છે.

‘સાચેજ, હવે મને સમજાયું કે, તે આ અહી છે, તે અહીજ પરમ શુકે પરમાત્માને મેળવી લે છે, તે અહી જ વિશાળ ભાવના સેવનાર અગ્રણી અમિતને

મેળવી આપે છે. તે અહીં પોતે કાળનો પણ કાળ છે અને તે સરતા કાળથી પણ વિશેપ સરતો રહે છે. તેને જે જણે છે, તે બધાને જણે છે'

'અહીં જણુનાર અહીં બને છે', તે એક ભાવની પ્રતિધા અહીં કરવામાં આવી છે. વેદની મૂળ ઋગ્યાઓમાં મંત્રને અહીં કહેલ છે; તેજ અહીંપદને અહીંધામ કહેલ છે. તેજ અહીં શણ્ઠ પરઅહીં બનતાં પરમાત્માનો વાચક બને છે, તો તે જ્ઞાનનો ઐધક બને છે અને જ્ઞાનીજ્ઞન-અહીંવિદ માટે પણ વપરાય છે. આ ઋપિની અહીંનિધા પર સૌને આદર જગે છે અને તેથી જ્જાસા અને શ્રદ્ધાનું સાધન લઈ, તેમની પાસે અનેકજ્ઞનો આવે છે; તેમને તે ઐધ આપે છે.

આ શ્રદ્ધાનું જેનોના પ્રશ્નો પણ વિવિધઙ્ચે જગે છે :

'અહીં જે વિવિધ હેવો વસેલા છે અને તે હેવોના આધારે જન્મ લઈને વિવિધ પ્રજ્ઞાઓ વસેલી છે, તેમને વસાવનાર કોણ છે? જેને આધારે આ બધું વસેલું છે અને જે વસેલું નથી; અર્થાત જે કાંઈ સ્થિર છે અને જંગમ છે, તે બધાની આધાર શિલા શું છે?'

આ પ્રશ્નો વિવિધ છે, પણ ત્યાં એકજ ક્ષિ ધાતુનો પ્રયોગ થયો છે; જેનો અર્થ વસવું થાય છે, ક્ષય એટલે વાસ. કેટલાક હેવો વાસ કરીને ઐસી ગયા છે, તો કેટલાક હેવો વાસ વિનાના જ આકાશમાં બ્રહ્મણુ કરતા રહે છે. આકાશમંડળમાં ભમતા થહો અને નક્ષત્રો તો વિવિધ હેવો છે, તે હેવોની અનેક મંડળીઓ જમેલી છે, તે બધી નક્ષત્ર માળાઓ, આકાશગંગાઓ કેટકેટલા વિસ્તારમાં જમી છે. તેમની કેટકેટલી બ્રહ્મણુ કક્ષાઓ છે, જેના કેન્દ્રમાં સ્થિર હેખાતા સૂર્ય પણ અનેક છે. આમ નક્ષત્ર અને સત્ક્ષત્રની વિવિધતાનાં દર્શાન કરનાર આ જ્જાસુ જેનોને આકાશ-મંડળનાં દર્શાનથી વિસમય જગે છે. ખગોળ વિજ્ઞાનની સૂક્ષ્મ જેને મળી છે, તેને જ આકાશ દર્શાનથી અનેરો આનંદ જગે છે, તે જાનનું પણ મૂળ કેન્દ્ર તો અહીં છે, એ વાત ખોલને ન સમજય.

આ ઋપિ અંતર્મુખ બનીને શોધ કરે છે. તે પોતે પોતાનોજ ગુરુ બની જય છે, તો ખીજના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની ચોઝ્યતા-ક્ષમતા પણ તે ધરાવે છે. એ બધા પ્રશ્નોને સમતુલ્યિત કરી, આ ઋપિ ઉત્તર આપી રહ્યા છે :

'તેજ એક અહીં છે, જેણે દિંય પ્રકાશ ફેલાવતા હેવોને વસાંયા છે. તે ઉપરાંત હેવોને આધારે વસેલી વિવિધ વિશા:-આકાશગંગાઓને ધૂમાવનાર પણ તેજ એક અહીં છે. એક તો નક્ષત્ર છે, જે કેન્દ્રમાં સૂર્ય રૂપે રહેલ છે. તેની બ્રહ્મણુકક્ષામાં ધૂમનાર અનેક તારકો છે; તે સત્ક્ષત્ર કહેવાય છે. એ બધાનું મૂળ કેન્દ્ર પણ તેજ એક અહીં છે.'

ભીજુ કેટલાક વિજ્ઞાનીઓ છે, જેમણે વિવિધ અવકાશ અને લોક વિષે અભ્યાસ કર્યો છે, તેમને જે પ્રશ્ન જગ્યા છે, તે રજૂ કરે છે :

‘આ બધા લોકોની જે મૂળ લિત્તિ-ભૂમિકા છે; તેનો પાયો કોણે નાખ્યો છે? ઉપરના અવકાશમાં આ ચ્યામકતા પ્રકાશના ધોધ વરસાવનાર ઘૌસુ-ઘુલોકને કોણે તોણી રાખ્યું છે? અંતરિયાળમાં વસી ગયેલ અંતરિક્ષ આમ તો કોઈ લોક નથી, છતાં પણ તે આડે અવળે, ઊચે નીચે, હશે દિશાએ ક્ષિતિજે બનાવીને ગોડવાધ ગયેલું લાગે છે, ભલા, તે અંતરિયાળ અંતરિક્ષને ગોડવનાર કોઈ હોવું તો જોઈએને?’

આ પ્રશ્નો સામાન્ય નથી. જેણે પૂરેપૂરી શોધ—સંશોધન કરી, અનેરી સૂજ મેળવી છે, તેમનેજ આ પ્રશ્નો જાગે છે. અહિજ્ઞાની ઝડપિએ તો આવા અનેક પ્રશ્નો ઉકેલ્યા છે. અંતમુખ થતાંજ, બધી અંથિએ ખુલી જાય છે અને બધી ગુંચો ઉક્લી જાય છે. આને કારણે તે ઝડપિ ઉપરના પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ સહજ ભાવે ઉક્લી આપે છે:

‘તેજ એક અહિ છે, જેણે આ ભૂમિનો પાયો નાંખ્યો છે. અનેરા પ્રકાશોના પુંજથી ઝગમગી ઉક્તા ઘુલોકને અદ્ધર તોણી રાખનાર પણ તેજ એક અહિ છે. અંતરિયાળ આકાશની વિવિધ ક્ષિતિજે ઉલ્લી કરનાર પણ તેજ એક અહિ છે, જેનું દર્શાન થતાં બધા પ્રશ્નો ઉક્લી જાય છે.’

આ ઝડપિનું નામ પણ અદ્ભુત છે. તેણે પોતે તો કોઈ નામ ધારણું કર્યું નથી. તે તો કહે છે, નામમાં શું છે; કામ કરવું જોઈએ. પણ ભલા, નામ વિના કાંઈ ચાલે છે. આમ તો સેવાનાં કામે જેણે શરૂ કર્યાં; તે બધા નર કહેવાય. એવા જે વિશ્વનર લેગા થાય; તેમનું એક મંડળ વૈશ્વાનર બને છે. આમ તો એક એક નર નારાયણ બને, એજ જીવનો આદર્શ છે. આ રીતે સૂક્તના ઝડપિ નારાયણ ગણ્યાય છે. તે નારાયણ પ્રશ્ન પૂછે છે, પ્રશ્નોની પરંપરા ઉલ્લી કરે છે. ઉત્તર ધરે છે, તો તેના રહસ્યને ઉકેલે છે, પણ ભીજના ઉરમાં પ્રશ્ન ન જગતાં હોય; તો તે પોતે પ્રશ્ન જગાડે છે. જણે કે પોતાને કાંઈ જણાવું હોય. કો'ક રહસ્યવાદી પાસેથી ઉત્તર મળે, ત્યારે જિજાસા સંતોપાધ હોય, એટલો આનંદ અનુભવે છે. પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં પણ તે સહજ સરળતાનો આનંદ માણે છે. પ્રશ્ન અને ઉત્તર જાગવાજ જોઈએ, એવું પણ નથી. આ તો વાણીનો વ્યવહાર છે, તેમાં જેટલું સમાધ જાય, તે સમાવી લેવું, બાકી અહિનું ફ્લક ધણું વિસ્તૃત છે. તે સાથે અનુભવની પારે રહેલું વેદજાન છે, તે માટે હિંય વાણી કામ આવે. આ ઝડપિને એ પ્રકારની હિંય-વાણી-મંત્રનાં દર્શાન થયાં છે. તેનો અનુભવ તે ભીજને સંભળાવે છે, તો કચારેક પોતેજ પૂછનાર અને પોતેજ ઉત્તર આપનાર બની રહે છે.

બધા પ્રશ્નો અને ઉત્તરોનાં તારતમ્ય કાઢતાં, અલ્લતત્ત્વ તરી આવે છે. એ સર્વનું મૂળ છે, તો એ બધાનું પ્રેરક બળ છે. ‘અહી છે, અહી છે.’ એમ જે ઐધ કરવામાં આવ્યો, તે તો શખ્ષનો ઐધ થયો, પણ તેથી વળે શું? તેમ કહેવાથી કાંઈ અહિદ્દર્શન થવાનું છે? આમ આ ઋષિઓ મનની સાથે ભાંજગડ કરી લીધી અને પછી શખ્ષથી આગળ વધી, સાધનાની ભૂમિમાં જવાનો ભાર્ગ શોધી કાઢ્યો. તે પોતે આ રહેસ્ય જણાવી રહ્યા છે:

‘જે નર અથર્વા છે, સ્થિર છે, તેને અહિનું દર્શન થાય છે; ખીજની તો ત્યાં ગતિ નથી. નારાયણ માટે એજ એક ભાર્ગ ખુલ્લો છે. પહેલાં તો દરેકે યોગી બનવું પડશે. ધર્મિયોની વૃત્તિઓને સ્થિર નિશ્ચયલ કરી, તેણે મનોયોગ સાધી લેવો જોઈએ. સાધનાથી આગળનો ભાર્ગ ખુલશે.

‘આમ તો દરેક જનનું ધડ માથાથી જોડાએલું હોય છે. ધડ વિનાનું માયું નકાસું. આ શરીરમાં ધડ છે અને ધડમાં ધયકતું હૃદય છે, જ્યાં ભાવના રહેલી છે. એજ રીતે શરીરમાં માયું છે, તેમાં બુદ્ધિ રહે છે, જે જ્ઞાનનું કેન્દ્ર ગણ્યાય છે. હવે કેટલાક માણુસો ભાવવાળા અને લક્ષિતવાળા હોય, પણ તે જ્ઞાની ન હોય; ત્યારે ખીજ કેટલાક માણુસો ધણા જ્ઞાની વિદ્યાનો હોય, પણ ભાવની ખામી હોય. આ બંને પ્રરારના માણુસો આગળ વધી શકતા નથી. તે અધવચ્ચ અટકી જય છે.’

નારાયણ ઋષિ યોગીને આ ભાર્ગનો ઉપરેશ આપતાં જણાવે છે:

‘જે અથર્વા નર છે, તેણે પોતાના આ શરીરના માથાને અને ધડના હૃદયને સીવી દેવાનું છે. હૃદયથી ઉપર ઉડતો જે પ્રેરક-ઉભા પ્રાણુવાયુ છે, તે શુદ્ધ નિર્મણ બનીને ઉપરના ભરતકમાં જય છે અને ત્યાં જોડાઈ જય છે.’

અહીં જે કે પ્રાણુની ગતિ વિષે કહ્યું છે, પણ અલિપ્રાય જુદ્દો છે. હૃદયની જે ઉર્મિ જગે, તેને ઉપર ઉડાવીને ભરતકમાં લઈ જવી; તેનું નામ મનન છે. કોઈ પણ વિચાર હૃદયમાં જગે, તે સીધો ઉપરના ભરતકમાં જય છે અને ત્યાં તેની શુદ્ધ થાય છે. તે શુદ્ધ પવમાન બનેલ વિચાર વાણીમાં અને વર્તનમાં ઉત્તરે, તે પરમ સિદ્ધિ છે. આનું નામ જ હૃદય. અને ભરતકનું જોડાણું છે.

આચાર અને વિચાર, ભાવ અને તર્ક, હૃદય અને ભરતકની એકતા યોગીને ઉપર ઉડાવે છે; તે વિષે આ ઋષિ જણાવે છે:

‘અથર્વા યોગીનું એ ભરતક છે; ત્યાં દ્વિષ્ય વિચારોનો ખજનો ભરેલો છે. તે ખજનાને સદા તાજેમાને રાખવો, સદા ભાવથી ભરેલો ઇણકૂપ રાખવો અને તેમાંથી. અલિનવ વિચારોની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય; તો તેને માટે સાત્ત્વિક અનુભોઈએ. તે સાથે સાત્ત્વિક ભન તેમજ પ્રાણ તેને સદા સમૃદ્ધ રાખે છે.

એક જ પ્રક્રિ—કેન

‘આમ જોવા જાઓ, તો માનવનું ભરતક ધણું નાનું છે; પણ તે એટલું સૂક્ષ્મ છે કે, તેમાં આખી એક નગરી આવી ગઈ છે. માનો કે, તે અહિની એક પુરી છે, જેમાં પુરુપ નિવાસ કરે છે. જેમ એક વિશાળ નગરીની ચારે બાજુ ધણા માર્ગો હોય અને માર્ગોનાં રક્ષણ કરનાર પુરુષો હોય, એમજ આ પુરીની ચારે-બાજુએ, નીચે ઉપર, આજુઅનુ, વાંકાચૂકા અનેક માર્ગો ફૂટેલા છે; જે પુરીનો અધિપતિ પણ એક પુરુપ કહેવાય છે.

આ એક એવી હિંદુ પુરી છે, જે આખીએ અંમૃત રસથી ભરપૂર છે. જે વિજાતી યોગી અહિની પુરીને જણે છે, તેને પુરીમાં નિવાસ કરનાર અહિ અને અહિની સાથે નિત્ય સંખ્યાં જોડનાર દેવો પ્રાણુવાન બનાવે છે, તેને હિંદુ ચક્ષુનાં દાન કરે છે અને તેની પરંપરા-સંતતિને સાચવનાર પ્રજનનો તેને મળે છે.

‘એ અહિસાની દીર્ઘભુવન મેળવે છે અને જ્યાંસુધી તેના શરીરમાં ધડપણ નથી આવતું; જ્યાંસુધી તેનાં આંખ વગેરે દ્યદ્રિયોનાં તેજ અને પ્રાણુનાં બળ ચાલ્યાં જતાં નથી. જે અહિની તે પુરીને જણે છે; તેજ વાસ્તવિક પુરુપ કહેવાય છે.

અયોધ્યા નગરી છે, તેજ અહિની પુરી છે; તે દેવોની પણ નગરી ગણ્યાય છે, તેમાં આઠ ચક્ર-મધ્ય માર્ગના ચક્રાવા ચખુતરા છે અને નવ દરવાજ છે, તે નગરીમાં ભરપૂર ખણનો છે, જે રતનોથી ભરેલો છે અને જે ચારેઅનુના ઝગ-મગાટથી દીપી ઉઠે છે.

તે હિરણ્યમય કોશને એવા એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં ગોડવેલ છે, જેની કુરતા પણ આરાનાં ભંડો છે. એ રતનથી ભરપૂર ખણનામાં એક હિંદુ પદાર્થ પણ રહેલો છે, તે પોતાનાજ પ્રકાશથી પ્રકાશિત બને છે. તેને પોતાને કોધ નામ આપી શકતું નથી અને તેને કોધ જલદી ઓળખ્યા શકતું નથી, તેને કારણે તેને યક્ષ કહે છે. સાચેજ, જે શાની જનોએ અહિસાન મેળવી લીધું છે, એવા યોડા રહેસ્યવેતાએ તેને સારી રીત જણે છે

આ અહિપુરીની અંદર ખીજ એક પ્રકાશમાન પુરી છે. જે કે તેને આ અહિ-પુરીથી જુદી પાડી શકાય એમ નથી, છતાંપણું અહિનિષ્ઠ યોગી આ અહિપુરીની અંદરની રહેલ હિરણ્યમયી અંને હરિની નગરીને જોધ શકે છે. હવે જેમ આ અહિ-પુરી અયોધ્યા છે, જેની અંદર રહેનાર યોગી દદ દુર્ગની અંદર રહેલ યોજ્ઞાની જેમ લઢી શકે છે; તેની સામે યુદ્ધમાં કોઈ ઉલ્લંઘની રહી શકતું નથી. આથી તેને અયોધ્યા કહી છે. એવી જ રીતે તેની અંદર સૂક્ષ્મ રીતે રહેલ હરિણી પુરી છે, તેમાં રહેનાર યોગીનો કોધ પરાજ્ય કરી શકતું નથી. અહિયોગી તેની અંદર પ્રવેશ કરીને રહે છે.’

આમ નારાયણુ ભહમસ્ત અની પોતાના અનુભવતું વર્ણન કરી રહ્યા છે. તેને મુન આ શરીર એક મહાન રચના છે; જે પુરીમાં ઘ્રણતો નિવાસ છે, માટે તે ઘ્રણતે પુરુષ કહે છે. તેમાં વસેલ અંતરાત્મા અંતર્યામી છે. આ સ્થ્રૂલ શરીર તો અયોધ્યા છે, તેની અંદરતું સ્ક્રમ શરીર તે અપરાજિતા નગરી છે, તે હરિણી છે, હિરણ્યમથી છે. તેની અંદર ચેતનાશક્તિ છે, તે તો ઘ્રણવિદ્યા છે. તેની અધિષ્ઠાત્રી હેઠા હૈમવતી ઉમા છે. હરિણીને યોગીઓ કુંડલિની શક્તિ કહે છે, તેની અંદર જે ચેતના છે, તેજ આ પાર્વતી ઉમા છે. યોગીઓના શરીરમાં તે સંચાર કરે છે.

યોગીઓ જેને પર્વત કહે છે, ગિરિરાજ કહે છે, સોનાનો મેરુપર્વત કહે છે; તે માનવના શરીરની પીઠમાં રહેલ મેરુદંડ છે, જેમાં સાતેક પર્વ રહેલાં છે. તેની અંદર કરોડરઙજુ છે, તેમાં અનેક નડનાડીઓ રહેલાં છે. ઉપરના ભરતકમાંથી આ કરોડરઙજુ ફેલાય છે, તે ભરતકને સુમેરુ કહે છે. તેને વિષે રહુસ્યવાદી જણાવે છે :

૧ ‘આ હૃદયની એકસોને એક નાડીઓ છે; તે બધી નાડીઓ આરે તરફ ફેલાઈ છે. તેમાંની એક નાડી ઉપર ભરતક તરફ જય છે. તે નાડીએ જે ઉપર ગતિ કરી છે; તેને પરમ રસ અમૃતનાં પાન કરવાનાં ભણે છે. બીજી નાડીએ છે, તે ગ્રાણુને સંસારના બ્યવહારમાં ગતિ કરાવે છે.’

સાધારણ રીતે હરેક નદી પર્વતથી ફૂટે છે અને નાચે સાગર સુંધી વહી જય છે. આ રીતે હરેક વૃત્તિ નાચેની તરફ દળે છે. નહીના પાણીને ભાંચે લઈ જવું હોય; તો તે માટે પ્રયત્ન કરવો પડે, પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે; એવી સાધના યોગી કરે છે, તે મનની વૃત્તિઓને ઉપરની બાજુએ વાળી લે છે અને અમૃતનો આસ્વાદ લે છે.

આ રહુસ્યને એક પુરાતન કથા આ રીતે જોલે છે:

૨ ‘તેનું નામ ઉમા, પાર્વતી, પર્વતરાજ હિમાલયની પુત્રી, આમ તો બધી-નદીઓ પર્વતની પુત્રીઓ ગણ્યાય, નીચા પ્રદેશ તરફ વહી જતાં સાગરને ભળી જય; તેથી સાગર પત્નીઓ ગણ્યાય. પર્વતથી સાગર સુધીના પ્રદેશોમાં વહેવાને કારણે લોકોને અનનજલની સમૃદ્ધિઓ આપે. માટે તે લોકમાતાઓ ગણ્યાય.

એ ઉમા પણ પાર્વતી હતી. તે બીજી નહીંઓની જેમ વહીને સાગરમાં ભળી જત; તો તેની ગણ્યાના બીજી નહીંઓમાં થાત, પણ તેણે તેમ કરવાનું પસંદ ન કર્યું. કુદૃતના ભાવને, પ્રકૃતિના ધર્મને તે અદ્ભુતવા ચાહતી હતી.

‘હાં, હિમાલયથી પણ ભાંચો પર્વત કુલાસ હતો. ત્યાં શિવ શાંકર રહે. તે તરફ આ પાર્વતીને આકર્ષણુ જગ્યું, પણ તે શિવને રાજ કરવા પડે, તે માટે પાર્વતીએ તપ આદર્યાં. તેની માતા મેનકાએ કહ્યું; ‘એયા તારી કાયા કોમળ છે

એક જ પ્રશ્ન—કેન

માટે 'ઉ' હે 'પુત્રી' 'મા' તપ ન કર. તેને કારણે પાર્વતીનું નામ ઉમા પડ્યું, એમ કવિજનો કહે છે, પરંતુ વેદની વાણીમાં તો અહ્લવિદ્યાને મા, પ્રમા અને પ્રતિમા કહે છે, જેની ગતિ જીંચે વસતા અહ્લનાં દર્શન કરવા માટે વળેલી છે, માટે તેને ઉન્મા કે ઉમા કહે છે.

જેમ શરીરની ખીજ નસનાડીઓ નીચેની તરફ ગતિ કરે છે; તેમજ અંધી નસનાડીઓ મેરુદંડના પર્વપર્વમાં પસાર થાય છે. તેમાંની એક નાડી એવી છે, જે જીધ્ર્વગતિ સાધે છે અને અહ્લપદને મેળવી લે છે. તે જીંચે જવા માટે તપ કરવું પડે છે, આકર્પણું ભલું કરવું પડે છે.

એ પ્રકારનું તપ હિમાલયના પુત્રી ઉમાએ કર્યું અને તેના તપથી શિવશાંકર પ્રસન્ન થયા. તેમના આકર્પણુથી ઉમાએ જીધ્ર્વગતિ મેળવી લીધી અને શિવશક્તિના અર્ધનારીશ્વરઙ્પે કૈલાસમાં નિવાસ કરી લીધો. તેજ ઉમા પરમ ભગવતી અહ્લવિદ્યાના રૂપે સિદ્ધજનોને અને યોગીજનોને પરમ જ્ઞાનનો લાલ આપે છે, ત્યારે તેની કૃપાના આસ્વાહનું પરમ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે.'

હેવોને ગર્વ થયો, તે દૂર કરવા પરમેશ્વરે યક્ષિઃપ ધારણું કર્યું; તેજ રીતે હૃત્યોનો પરાજ્ય કરી, હેવોએ વિજ્ય મેળવી લીધો; તેથી તેમને હૈયે ગર્વ જાગ્યો. પ્રેતાને વિજ્ય આપનાર કોઈ એક હૃતી શક્તિ છે, તેનું જ્ઞાન તેમને ન હતું. તેને કારણે આ ગર્વ થયો હતો. તે દૂર કરવા માટે પરમ ભગવતી દિવ્ય શક્તિએ પ્રેતે યક્ષિઃપ ધારણું કર્યું, એ વિષેની કથા આ પુરાવિદ્ધ રજૂ કરે છે:

૧. 'પહેલાં હૃત્યોએ મહમાં આવી હેવો સાથે સો વર્પ ચુધી યુદ્ધ કર્યું. પરાશક્તિ મહાદેવીની કૃપાથી હૃત્યોને વિજ્ય મળ્યો. હારેલા હૃત્યો સ્વર્ગ છોડી પાતાળમાં રહેવા ચાહ્યા ગયા. હેવો ખૂબજ આનંદમાં આવી ગયા. તેમને હૈયે અભિમાન જાગ્યું કે, 'આ તો આપણો વિજ્ય છે. હૃત્યોને હરાય્યા; એ તો આપણો મહિમા ગણ્યાય.'

હૃત્ય હોય કે હેવ હોય, હૈયે અહંકાર જાગો; તે અભિત કરે. હૃત્ય અંગત સ્વાર્થી હોય છે, તેથા તેમનો પરાજ્ય થાયં છે. હેવોનાં કાર્ય સેવા અને પરોપકાર માટે છે; માટે એ કારણે તેમનો વિજ્ય થાય; તો લોકાનું ભલું થાય એ હેવોને હૈયે ગર્વ જાગો, તો એકલા હેવોને હાનિ થતી નથી, પણે સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો બંધ થઈ જાય; તો તેની અસર સધળા સમાજ પર પડે છે.

આખાય સમાજનું ભલું ચાહનાર આ એક લોકશક્તિ છે; હૃતી ગ્રેગણા છે, માતા ભગવતી છે. તેણે હેવોના ગર્વ હરવા; એક અશાત યક્ષનું રૂપ ધારણું કર્યું. તેનો પ્રકાશ કરોડો સૂર્ય જેવો પ્રાભર હતો; તે સાથે કરોડો ચંદ્ર જેવો શિતળ હતો।

અને કરોડો વીજળીઓ જેવો ચમકદાર હતો. તેને હાથ, પગ કે શરીરના અવયવો ન હતા; જણે કે એક પ્રકાશનો થાંબલો હોય; તેવો તે આકાર હતો. ’

તે જેઠ દેવો વિસ્મય પામ્યા. ‘આવુ’ પરમ સુંદર તેજસ્વીઝપ આ પહેલાં આપણે કદી જેયું ન હતું.’ તેમને હૈયે પ્રશ્ન જાગ્યો ‘આ શું, આ શું? શું આ તેજની રચના હેત્યોએ કરો હશે? કે પછી કોઈ મહાનશક્તિએ પોતે આ ભાયા રચી હશે, જેથી આપણે વિસ્મય પામીએ?’

ખધા દેવોએ ભેગા થધ વિચારણા કરો, તે ખધા એક નિર્ણય પર આવ્યા કે, ‘આપણામાંનો એક દેવ તેની પાસે જયઅને તેને જ પૂછે કે, તું કોણું છે?’ તેમણે ખધાએ મળીને સંમત થઈને આ નિર્ણય લીધો; તેર્થા તે નિર્ણય ઉત્તમ હતો. તે વિષે કોઈ મતભેદ હતો. નહિ અને તેમાં કોઈ શાંકા, કુશાંકા ન હતી. તેમના નિર્ણય પાછળ આ રહ્યું હતું:

‘પહેલાં તો આપણે સામસામેની શક્તિ અને અશક્તિનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. પછી જ તેનો પ્રતીકાર થઈ શકે.’ એ પ્રમાણે નિર્ણય થયા પછી, દેવરાજ ધન્દે પોતાની પાસે અભિનને જોલાવીને કહ્યું: ‘હે અભિન, તમે અમારામાં મુખ્ય છો, ઉત્તમ મુખ્યઝે; માટે તમે જાગો અને ખણ્ણર કાઢી લાવો કે, ‘આ યક્ષ કોણું છે.’

આમ તો દેવરાજ ધન્દની આજા હતી. પણ તેમણે અભિનનાં પરાક્રમ ગાયાં હતાં, ગર્વથી અભિનનો મહ વધી ગયો. તે વેગમાં ને વેગમાં યક્ષ પાસે પહોંચ્યો ગયો, પણ તે યક્ષના તેજમાં એટલો બધો અંભધ ગયો કે, તેને પ્રશ્ન પૂછી શક્યો જ નહિ, પછી તપાસ કરવાની તો વાત જ શી? તે તો ખૂબ જ જાંખો પડી ગયો. તેની તે દીનહીન દ્રશ્ય જોઈ યક્ષને દ્રશ્ય આવી. તેણે પૂછ્યું, ‘તું કોણું છે અને તારામાં કંઈ તાકાત છે; તે તું મને જણુાવ.’ તે યક્ષ તત્ત્વને જોલતું સાંભળી, અભિનને થયું; ‘આ ગમે તે હોય, પણ તે આપણા જેવી વાણી જોલે છે; એટલે તેની સાથે વાણીનો વ્યવહાર તે થઈ શકે.’

અજ્ઞાન્યા કે અપરિચિત સાથે વ્યવહાર કરતાં દેવો પણ ડરે છે; તેનું કારણ આ છે; ‘જ્યાં લાગે કે, આ ખાંને છે, મારાથી જુદો છે, ત્યાં ભય જાગે છે. જ્યાં ખધું આત્માઝપ હોય, આત્મીય હોય, પોતાનું હોય, ત્યાં ભલા, ડરવાનું શું?’ એ હેખીતો ભય દૂર થતાં અભિનને હિંમત આવી. તેણે જરા ટદ્દાર થઈ પાસે જર્ખ, જણુાવ્યું:

‘હું અભિન છું, જાતવેદા છું; અર્થાત્ જે કંઈ જન્મયું છે, તે ખધાનો દાહ કરવામાં મારો શક્તિ કામ આવે છે.’ તેની વાત સાંભળી, એ પરમ તેજઝપ યક્ષો

તેની આગળ એક તણુખલું મુકી દીધું અને જણુાવ્યું ;

‘તારામાં વિશ્વનાં દાહ કરવાની શક્તિ હોય તો જાલે, તું આને બાળો નાખ.’ તે પછી અભિનિતે તણુખલાને બાળી નાખવા, પોતાનાં બધાંજ બળ વાપરી જોયાં અને પ્રયત્ન પણું કરી લીધા; પણ તે તણુખલાને બાળી ના શક્ત્યો; તેથી તેને ભારે લજના આવી અને ત્યાંથી તે હેવો પાસે ચાલ્યો ગયો॥ હેવોએ તેને પૂછ્યું, ત્યારે જે કંઈ ઘટના બની; તેનું તેણે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું અને છેવટે જણુાવ્યું કે :

‘હું હેવો, આપણે બધા માનીએ છીએ કે, આપણે જ સર્વેસર્વાં છીએ, બધી રીતે સમર્થ છીએ; પણ આપણું એ અભિમાન નકાસું છે. આપણામાં કોઈ જાતની સ્વતંત્ર શક્તિ નથી; એની મને ખાત્રી થઈ છે.’

‘ત્યારથાં ઈન્દ્રે વાયુને ઓલાવી જણુાવ્યું :

‘હું વાયુ, આખુંચ જગત તારી અંદર પરોવાએલું છે. તારી હિલયાલ શરૂ થતાં, બધેય હિલયાલ થયા કરે છે. તું તો બધાના પ્રાણુંથે છે અને બધીય શક્તિએ ધારણું કરે છે. તું જાતે જઈ આવ અને ‘તે યક્ષ કોણું છે,’ તે જાણી ખાવ. એ યક્ષ એક મહાન તત્ત્વ છે, તેને જાણુંવા તારા વિના બીજે કોઈ સમર્થ નથી.’

હન્દ નજરવાળા ઈન્દ્રનાં એ વચન વાયુના ગુણોનાં ગૌરવને વધારનારાં હતાં, તે સાંભળીને વાયુ કુલાધ ગયો. અને તેનાં અભિમાન વધી ગયાં. ઈન્દ્રની આજા થતાં જ તે વાયુ યક્ષની પાસે પહોંચી ગયો. તે પણ કશું ઓલી શક્ત્યો નહિ. યક્ષે વાયુને જોઈ, મૃદુ વાણીથી પૂછ્યું : ‘તું કોણું છે અને તારી અંદર કંઈ શક્તિ છે; તે તું મારી આગળ કહે.’ યક્ષની વાણી સાંભળી વાયુએ ગર્વથી જણુાવ્યું :

‘હું વાયુ છું, માતરિશ્વા છું. બધાને હલનયલનની શક્તિ હું આપું છું અને તેથી બધાને પકડી લેવાની શક્તિ પણ મારામાં છે. મારી ચેષ્ટાથીજ બધું જગત ચાલે છે અને બધાના બ્રવહાર ચાલ્યા કરે છે.’

આ પ્રશ્ન અને ઉત્તરના સંવાદની રૂચના સાહી સરળ છે. જેવા પ્રશ્ન પૂછાયા છે, તેવા ઉત્તરો છે. આ કરતાં પણ વિશેષ વિગત ચર્ચાતા અને ગણન રહેયને ઉકેલતા. ઉત્તરો આપી શકાત; પણ ત્યાં પ્રશ્ન વિરામ પામત. અહીં તો પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ પ્રશ્નને જગતો રાખ્યો છે. તેથી તો ‘કોણું’ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ ‘કોણું’ કહે છે.

આ બીજે મંત્રદણ્ટા ઋષિ છે. તે યંક્ષને સમજાવવા ઈચ્છે છે :

‘તે આ મહાન યક્ષ છે, જે સૌ લોકોની વચમાં અને સલિલ-કુદરતી સમુદ્રના પીડ પર રહેલ છે. તેણે તપ કરવામાં એક મોહું પરાક્રમ-પગલું માંડેલું

છ. જેમ એક મોટું વૃક્ષ હોય; તેના થડમાં અનેક ડાળીઓ લાગેલી હોય; એમજ આ યક્ષમાં બીજી બધા દેવો લાગેલા છે.'

અહીં યક્ષને વૃક્ષની ઉપમા આપી, ઝડપિએ સારી સ્પષ્ટતા કરી છ. સંસારઝીપી વૃક્ષ તો જાણીતું છે. પણ યક્ષ નથી, જાણીતું છે, તે વૃક્ષને જાણો અને તે પાઠી આ યક્ષને જાણો, તો જ્ઞાનમાં એક વિઝ્મ સ્થપાશે.

આ એક બીજે મંત્રદષ્ટા ઝડપિ છે. તે પ્રશ્ન પૂછે છે અને ઉત્તર પણ મેળવે છે. જે કે ત્યાં યક્ષનો નિર્દેશ નથી. સાહા સૌધા પ્રશ્ન છે અને તેટલા જ સાહા ઉત્તર છે. તે પ્રશ્ન અને ઉત્તર પણ આપણા આ યક્ષ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં ઉપયોગી થશે.

૧'આ પ્રશ્નો છે. પૃથ્વીની છેલ્લામાં છેલ્લી કંકા કંઈ, જ્યાં પૃથ્વીનો છેડો આવી જય; તે હું તને પૂછું છું. જ્યાં ભુવન-લોકની નાલિ રહેલી છે, તે સ્થાન વિષે હું પૂછું છું. આ વરસાદને લાવનાર અશ્વ-સૂર્ય છે; તેની તાકાત-મૂલ કારણ શું છે, તે વિષે હું તને પૂછું છું. વાણીનો વ્યવહાર છે, તેનું પરમ બોમ-સ્થાન શું છે; તે હું પૂછું છું.

૨'આ ઉત્તરો છે; પૃથ્વીનો છેવટનો ભાગ તે આ વેહિ છે. બધા લોકની નાલિ તે આ યજા છે. વરસાદ લાવનાર સૂર્યનું મૂલ કારણ સોમ છે. વાણીના વ્યવહારનું પરમ વ્યોમ, તે અલા છે, જે વાણીના સ્વામી છે.'

'ધરતીનો છેડો શું કે ધર;' આ એક સાદી સમજ છે; તેથી આગળ વધાને વેહિની વાત કહી છે. આ વેહિ માણુસના માપની કરવામાં આવે છે. તે પરથી એમ કહી શકાય કે, માણુસની માલીકીની જમીન ધણી હોય, પણ તેની વપરાશ તો વેહિ-સુવા જૈટલી જગા છે અને તેટલી જ જમીનનો તે માલીક છે, એ રીતે લોક તો ધણું છે. તે કાંઈ ભપાય નહિ, પણ જેને હૈયે યજા-સેવા અને પરોપકારની ભાવના જગી, તેણે બધા લોકો ભાપી લીધા છે. વેદ વિજાનની એક સુજ છે કે સૂર્ય તપે છે અને તેથી વૃષ્ટિ થાય છે. એ સૂર્ય મંડળમાં સોમરસ રેહાતો રહે છે. તેથાં સૂર્ય તપતો રહે છે, માટે સૂર્યની તાકાત સોમને લાઘે છે. એજ રીતે યજમાં બીજી ઝડપિએ વાણીનો વ્યવહાર કરે છે; પણ અલ પાસે વાણી વિરામ પામે છે અને ત્યાં મનનો વ્યાપાર શરૂ થાય છે.

આમ પ્રશ્નો પૂછાયા છે અને તેના ઉત્તરો અપાયા છે; પણ ઉત્તરો આ સિવાય બીજી ન હોય, એમ નથી. આ પ્રશ્નો એ મંત્રદષ્ટા ઝડપિના મનમાં જગ્યા; એવા જ પ્રશ્નો આજના યુવાનને પણ જગવાના અને એના ઉત્તરો પણ ભળવાના; છતાં

પણ ત્યાં વિરામ થતો નથી. આવા પ્રશ્નો સતત પૂછાતા રહે, એજ યક્ષ પ્રશ્ન છે અને એજ તેની ખૂબી છે.

સામાન્ય જનને તો પ્રશ્ન જગતા નથી. ખાવા, પીવામાં, કમાવા, ધમાવામાં અને ખેલવા ફુદવામાં સમય જાતો રહે, તેની ખખર પડે નહિ અને ‘ફૂરસર નથી’, નવરાશ નથી’ એવાં બહાનાં જરૂરે; તેને ભજા આવી જિજાસા જગે કયાંથી? સેંકંડા હજારો માનવીઓમાંના એકાદને જિજાસા જગે, વેદના ઉઠે કે ચિંતા ઉભા થાય, તો વળી તેને તપ કરવાં પડે; તેમાંથી તવાય; ત્યારે અધિકાર મળે; તેની પર કેંકંદાં કરુણા ઉત્તરે, ત્યારે પ્રશ્નની ભૂમિકા રચાય, થોડાક ઉત્તર મળે અને આગળ પગલું આપુકી જથ્ય. તેમાંથી આગળનાં પરાક્રમ જગે ને નવા કમ મંડાય, નવી કાંતિ જગે, ત્યારે વિક્રમની નોંધ લેવાય; ત્યાં પાછા યક્ષે પ્રશ્ન જગે. એમ ચાલ્યા કરવાનું. આમ અનન્તના પ્રહેરણા યાત્રિક બનવાનું કામ હોયલું છે.

કવિ તો કાન્તદ્ધા હોય, તેણે અનેક કાન્તિઓ જેલી લીધી હોય; છતાંય તે પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. તેને પ્રશ્નોના ઉત્તર જોઈતા નથી. તેને તો પ્રશ્નોમાંજ આનંદ જગે છે અને ખીન મનસ્વીઓને સલાહ આપે છે, કે તમે તમારા મનથી આવા પ્રશ્નો પૂછતા રહો અને આનંદમય બનો :

‘હે લાઈ, જેની પર તું આટલો વારી ભયો છે, તે તારું વન કયા પ્રકારનું છે? એ વળી કયું વૃક્ષ છે; જે વનના વૃક્ષનું લાક્કું લઈને આકાશનું છાપડં અને પૃથ્વીનાં ઈમારત રચવામાં આવી છે? સર્વના રચયિતા સર્વસમર્થ ઈશ્વરે આ અધા લોકોને ધારણ કર્યા છે, તેં સ્થાન કયું છે, જેની ઉપર એ ધૃથર ઉભો છે? અરે હે મનના મનીધી પુરુષો, આ પ્રશ્નો તમને હું પુછું છું. તે માટે તેનો ઉત્તર જોઈએ છે, એટલા માટે પૂછતો નથી. તમે તમારા મનને પૂછો. અર્થાત્ તમારા મનમાં આ પ્રકારના પ્રશ્નો જગાડો. ઉત્તર તો આપોઆપ મળી જશો.’

કાન્તદ્ધા કવિની આ ખુમારી છે. મનસ્વી પુસ્પને પ્રેરણા આપી, તેને વિચાર-સરણિમાં આગળ પ્રગતિ સાધવાની એક ઉમદા તક બતાવે છે, જે ઉદાર મનોભૂમિ પર આપી તો અનેક વિચારણાઓ રણ્ણ થાય છે.

આ મંત્રદ્ધા નાફિ એક દૃષ્ટાન્ત ઉલ્લં કરે છે. મોટું રાજભવન રચવા સારું ઈમારતી લાક્કું જોઈએ. સાગનું લાક્કું વખણાય; ચંદનનું લાક્કું શીતળ અને સુ-ગંધિત. એ લેવા ચંદનના વનમાં જવું પડે. ત્યાં બધાંજ વૃક્ષ ચંદનનાં હોય, એવું ન અને, હાં, સાધારણ વૃક્ષ પણ ચંદનથી સુવાસિત બન્યું હોય, પણ તે ઉત્તમ ન

ગણાય. તેથી તો દૃષ્ટાન્ત આપતાં એ પ્રશ્ન ઉભા કર્યા છે, એ વન કયું છે અને ત્યાં ઉગેલું વૃક્ષ કયું છે. જેમાંથી આ મોટી ધ્રુવત રચાઈ છે, જેનું છાપડું આકાશ અને પાયો ધરતી છે.

૧. આ પ્રકારની ચર્ચા વિચારણા અને પ્રશ્ન પરંપરા ખીજ ઝડપિએ ઉભી કરી છે, તે સાથે તેણે અહીં રચાએલી અલ્લનગરીનાં વર્ણન પણ તેણે કરેલાં છે. ‘તે અથવા અલ્લમુનિએ રચેલી અલ્લપુરી અયોધ્યા છે. તેના ઉત્તરે ઘૌ છે, આકાશનું છાપડું છે અને નીચે પાયામાં ધરતી છે. તે બંનેનાં જેડાણ કરવાનાં છે; ત્યાં અલ્લક્રાશ છે, તેના દરવાળ ઓલવાના છે.’

મંત્રદષ્ટાએ જેનાં ચર્ચા-વિચારણા રજૂ કરી છે, તે આ વન છે; એ એક રમણીય સ્થાન છે, તે વરણીય-પસંદગીનું સ્થાન છે. એ વન જંગલ હોય; તો ત્યાં મંગલની રચના થઈ છે. એ વન અરણ્ય છે. ખીજાં બધાં સ્થાનો તો રણુસંગ્રામ જેવાં છે, જ્યાં જીવનના સંગ્રામ ઓલવાના છે. આ અરણ્ય તો લક્ષ્મિ ભૂમિ છે, નારાયણનું ચરણું સેવે છે, તેને અરણ્ય વનનો આનંદ મળે છે.

નારાયણ તમ્ય અરણ શરણ પ્રપદે ત ભાગવત, ૨, ૬,

૨ કેન કેન પ્રશ્ન પૂછનાર રહસ્યવાદી આનંદવિભોર બની જણાવી રહ્યો છે : તે એક અલ્લ છે, જેનાં દર્શાન વન જેવાં વરણીય અને રમણીય છે. તેને ‘વન, વન’ એમ માન્નાને આગળ ચાલો. તેની ઉપાસના કરો. જેણે આ વનને જણી લીધું; ગહાણી લીધું, મેળવી લીધું; તેને બધા ચાહે છે. બધાની પસંદગી તેના પર ઉત્તરે છે. અહીં એક જિજાસુ જન અધીરો બની પૂછી રહ્યો છે. :

‘અરે મહારાય, મેં તો આપને ઉપનિપદ કહો, એમ જણાવ્યું હતું.’ તેનો ઉત્તર આપતાં, તે રહસ્યવાદી જણાવે છે :

‘હા ભાઈ, હા, મેં તને વન, વન કહીને ઉપનિપદજ કહ્યું છે. એ રહસ્યજ્ઞાનનો ખણનો મેં તારી પાસે ઝુલ્લો મુક્યો છે. અમે તને જે કાંઈ અત્યાર સુધી કહ્યું : તે અલ્લવિદ્યા છે, તે આહી ઉપનિપદ છે. તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાનાં છે. તપ, ધ્યાન અને કર્મ તેની પ્રતિષ્ઠા છે. બધા વેદો અને વેદોનાં બધાં અંગો અને તેમાં રહેલું સત્ય તે અલ્લનું સ્થાન છે. જેણે આ અલ્લવિદ્યાને જણું; તે બધાં પાપ દૂર કરી, મહાન સ્વર્ગ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.’

પ્રશ્નોની પરંપરા શુદ્ધ તર્ક સુધી પહોંચે ને ભાવની ભૂમિકાને સરસ મંતુર બનાવે, તો તે ભૂમિની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. કેવળ શુદ્ધ તર્ક પરંપરાની પ્રતિષ્ઠા જેડી શકે નથી. હુદ્ધયના જિંડાળુમાં સામ રેસ-સ્વારરસ્યની સરિતા વહી રહી છે. ત્યાં અલની ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે.

આ એક દંત કથા છે. એ એનો હતી; તેમાં ગંગા મોટી અને યમુના છોટી. એ નાની એટલે મોટીને મળવા જાય. માર્ગમાં તને એક જણુ ભળે અને અડચણુ ઉભી કરે. તથી મળવામાં વિલંબ થાય અને વિટંખણું ઉભી થાય. નાની આ વાત મોટીને કહે નહિ.

એક વાર નાનીને આવતાં વાર થઈ, એટલે મોટી સામે મળવા ગઈ, ત્યાં નાનીને અડચણુ કરનાર વચ્ચમાંજ મળી ગયો. તને શાપ આપ્યો : ‘જ, પહાડ થઈને પડ’ અને એ દંડક પર્વત બની ગયો. એથી તો માર્ગજ રોકાઈ ગયો. ત્યાં મળવાનું પણ બંધ થઈ ગયું.

પછી તો ધણું લાંબા માર્ગ ઓળંગી, છેક પ્રયાગની ભૂમિમાં બંને એનો મળી રાકી; ગંગા અને યમુના; તેમાં ત્રીજી એક સરસ્વતી પણું ધૂપી રીતે મળવા આવી ગઈ અને ન્રિવેણી રચાઈ ગયી.

આ એક ભાવકથા છે. ભાવ કહો કે લા કહો; એમાં રમનાર ભારતની એક ભૂમિ છે. તેની પશ્ચિમમાં એક પ્રના વસી છે, પૂર્વમાં ખીજી પ્રના વસી છે, બંનેનાં મધ્યમાં ઉત્તર અને દક્ષિણમાં મિલન થયાં; તે પહેલાં ત્યાં એક પહાડ ઉભો હતો. તેની આડમાં બંને મળી રાકતાં ન હતાં.

એ આડ કયારેક દૂર થઈ અને ત્યાં ખીજી એક પ્રના વસી ગઈ. તરણેય પ્રનાનાં મિલન સહજ સરળ રીતે થઈ ગયાં

૨ સામગ્રાનની ન્રિવેણી

અને પ્રણની એક ત્રિવેણી રચાઈ ગઈ.

તેને કોઈ એક નામ અપાય એવું નથી, કારણું કે ત્રણોય પ્રણએ એકમેકમાં એવી અળી ગઈ છે કે, તેને જુદી પડાય એમ નથી. સમજવા ખાતર કહી શકાય કે, એક પ્રણ ગોરી છે, ગંગા જેવી; તેને ગૌડ કહેવાય. ખીજુ પ્રણ શામળી છે, યમુના જેવી. વનની ધન ધરા જમે ને દુમનાં મિલન થાય; એ શામળાં લાગે; એ રીત એ પ્રણને દુમિલ કે દ્રવિડ કહી શકાય. નીજુ પ્રણ બંને વર્ણના મિશ્ર જેવી છે; સરસ્વતી જેવી લાગે; એથી તેને સારસ્વત કહી શકાય.

છેક દક્ષિણામાં રામેશ્વરથી લઈ ઉત્તર સુધીના પદ્ધિમ પ્રહેશ પર એ પાંચ દ્રવિડો, કુન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધીના પૂર્વ પ્રહેશ પર પાંચ ગૌડો. અને ઉત્તર-દક્ષિણાં મધ્ય પ્રહેશો પર સારસ્વતો વસી ગયા હશે; તે વિષેની વિચારણા માટે ધતિહાસં કે ભૂગોળનાં પાનાં ઉકેલવાં પડે. આપણે લાવનાના પ્રહેશ પર ત્રિવેણી રચવાની છે અને ત્યાં આપણી મહે વેદના મંત્ર-દષ્ટાઓ, અલ્ફાડીઓ, ભાવુકજ્ઞના અને રહસ્યવાદી જનો આવી પહોંચશે. તેની ભૂમિકા આ પ્રકારની હોય :

ભૂર્ય, સોમ અને અભિ ત્રણ દેવ છે. ઋચા, યજુ અને સામ ત્રણ વેદ છે. શ્વેત, કૃષ્ણ અને લીલો. ત્રણ વર્ણ છે. કર્મ, અક્રિત અને શાન ત્રણ માર્ગ છે. સૂર્ય, ગંગા અને ઋચા સાથે શાન શ્વેત છે. સૂર્ય કહો, વાયુ કહો, કે ધન્દ કહો, એ ત્રણોય મંત્રદષ્ટાઓની નજરે એક છે; તેથી અભિની સાથે ધન્દની ગણુના કરી છે. તે ધન્દ મધ્ય આકાશો આદિત્ય સૂર્ય ગણ્યાય, અંતરિક્ષમાં મરુતોની સાથે વાયુરૂપ ગણ્યાય અને તે આકાશ-પૃથ્વીનાં જોડાણું સાધે. એ ગણુનામાં પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશ ત્રણ લોક ગણ્યાય. ભૂર, ભૂવઃ અને સ્વઃ ત્રણ મહા બાહુતિઓ ગણ્યાય.

પિંડ અને અલાંડની એકતા સધાય, ત્યાં ત્રિવેણીના સંગમ થાય; પ્રયાગની ભૂમિ રચાય. આ પિંડમાં ત્રણ મુખ્ય નાડીઓ : ધડા, પિંગલા અને સુષુભ્યા છે; એ ત્રણ સરિતાઓ છે; ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી; તેના ત્રણ દેવો છે : સૂર્ય સોમ અને અભિ. જમણા નાકે શ્વાસ લો અને છોડો, ત્યાં ગંગા અને સૂર્ય, ડાયા નાકે અભિ અને યમુના, મધ્ય કેન્દ્રમાં સોમ અને સરસ્વતાં. ત્યાં મધ્યમાં ત્રણના સંગમ થાય, પ્રયાગની રચના થાય, તો યોગ સધાય અને લાવનાં ભૂમિકા રચાય. સામનાં ગાન રચાય, સમ રસ સધાય, એવું એ ક્ષેત્ર છે, ત્યાં સરસ્વતીનો પ્રગાહ વહે છે. તેને ક્રીનારે સારસ્વત જન ભેગા થયા છે. તેમાં ગૌડ અને દ્રવિડ જનો પણ મળી ગયા છે.

એક ભોમયાગ હોય, તેની રચના કરવા અધ્વર્યું આવે, સાથે યજુર્વેદ લાવે. દ્વેવાને ઐલાવવા-આહવાન કે આવાહન કરવા હોતા આવે, સાથે ઋગવેદ લાવે.

સામગામની ત્રિવેણી

તેમનાં સુતું ગાન કરવા ઉદ્દગાતા આવે, સાથે સામવેદ લાવે. અહા સાક્ષી બને, સ્થિર રહી જોયા કરે; તેની હાજરી વિના ન ચાલે, સાથે અર્થવ્ર્વેદ લાવે. જેમ યશમાં સંભાર લાવો, સાધન સામગ્રી લાવો, હુત દ્રવ્ય લાવો, પૂજનો સામાન લાવો, એમજ ઝડપ્યાઓ, યણુઓ અને સામગાન તો મુખ્ય સામગ્રી ગણ્યાય છે. તેમના વિના કામ આગળ ન ચાલે.

સોમયાગમાં મન અને વાર્ણિનો સુયોગ સાધવાનો છે. ત્યાં સ્વાધ્યાય રચાય, વિચારણા રજૂ થાય, પણ સંધર્ષ ન જગે. બક્કવાદ કે વિખ્વવાદ શરૂ ન થાય. આ તો અલસલાઓ છે, તેમાં મંત્રદૃષ્ટાઓ છે, રહસ્યવાદી અને અહિનાદી જરૂરો છે; સૈથી નીરાળા રહેનારા અહિજનો પણ છે. કર્મ, લક્ષ્મિ અને જાનનો સુયોગ સધાય, તો સોમયાગની માનસ ત્રિવેણી રચાય.

આમ સોમની સાથે સામગાનનો સુમેળ છે. બંને સરસ છે, મધુર છે અને આદક છે—ઉત્સાહ પ્રેરક છે. એવી એક સામગાનની સભામાં જૈમિનિ અને તલવકાર હાજર હતા. તલવકારના ગુરુ જૈમિનિ, પણ ગુરુ શિષ્યને પ્રતિષ્ઠા આપે. આથી બંનેની ભાવનાની એકત્તા સધાધ છે. તેનાં દર્શાન જૈમિનીય-ઉપનિષદ આલણમાં થાય છે: તે આલણ અંથ છે, સાથે ઉપનિષદ-અહિવિદ્યા પણ છે; તેજ અંથ તલવકાર—આરણ્યક ગણ્યાય છે. માનો ને કે ગુરુહેવે રજૂ કરેલ કર્મ અને યમુનાને મળવા માટે સરસ્વતીનો સુયોગ છે. તેને આલણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ એ ત્રણ્ય નામ મળેલાં છે. તેનું કારણ આ છે: સામગાનોની પ્રક્રિયા અને વિધિ, એ તો આલણ; ગાનો પરથી તરી આવતી વિવિધ ઉપાસનાઓ, એ આરણ્યક અને તેના જ એક ઉત્તમ ભાગમાં કેનોપનિષદ રજૂ થાયઃ તેમાં રહસ્યજ્ઞાન સમાધ જય. તે અંથની શરૂઆત આ રીતે થાય છે:

૨ ‘પ્રજ્ઞપતિએ તો સાચેજ, આ જગતને ત્રણ વેદથી જીતી લીધું’. આમ જગત તે પ્રજ્ઞપતિથી જીતાયું; તેનું તેણે સારી રીતે નિરીક્ષણુ કરી દીધું. તેણું જણ્યાયું: ‘આ પ્રમાણે જે ખીંચ હેવો આ વેદથી યજન પૂજન કરશો; તો તે આ જીત મેળવશો, જે મારી જીત છે’ એ પ્રજ્ઞપતિએ જીત મેળવી અને નિરીક્ષણુ કરી લીધાં; તેનો પ્રકાર હવે બતાવે છે :

‘ખરેખર, આ ત્રણ વેદનો રસ લઈએ, એમ વિચારી તેણે ઝડપ્યેદનો રસ લીધો, જેને ભૂરૂ કહે છે, તેજ આ પૃથ્વી થઈ. તેનો જે રસ નાચોણી લીધો, તે અભિથયો; રસનો તે રસ કહેવાય. તેણે યજુર્વેદનો રસ લીધો, જેને સુવરૂ કહે છે. તેજ આ અંતરિક્ષ થયું. તેનો જે રસ નાચોણી લીધો, તે વાયુ થયો, રસનો તે રસ કહેવાય છે. તેણે સામવેદનો રસ લીધો, જેને સ્વર કે સુવરૂ કહે છે, તેજ પેલો દુલોક

થયો. તનો જે રસ નીચોબી લીધો, તે આદિત્ય થયો. તે રસનો રસ છે.

‘એ પછી એક જ અક્ષરનો રસ લેવાનો હતો, પણ તે લઘ શક્યા નહિ; તે ‘ઓમુ’ તે આ વાણી થઈ, તને ‘ઓમુ’ એ નામ આપવામાં આવ્યું. તે વાણીનો રસ, એ તો પ્રાણ ગણ્યાય.

‘ઓમુ વાગુ ભૂરુ ભુવરુ સુવરુ’ એ ગણ્યના કરતાં આડ અક્ષર થાય. હવે આડ અક્ષરોની ગાયત્રી થાય છે અને તે પરથી ગાયત્ર સામ ગવાય છે. અહીં જે અજિ-મંત્ર છે; તે તો ગાયત્રી છે; તેથી તો અજિની સંપત્તિ મળે છે. આડ ખરીવાળાં પશુઓ હોય છે, એ દૃષ્ટિએ ગાયત્ર સામ પશ્વ્ય ગણ્યાય છે. અર્થાત् જે ગાયક બધાં ગાનોની શરૂઆતમાં ગાયત્ર ગાન ગાય છે, તેથી તે પશુઓની સંપત્તિ મેળવે છે.

૧ સામ ગાનનાં મંડાણુ ત્રણ રીતે થાય છે : મૂળ ઋદ્યા લીધા વિના ‘ઓમા ઓવા, હંસા’ જેવાં બહારનાં પદ લેવામાં આવે; તેમને રતોબ કહે છે. કેટલાંક ગાન રતોબ અને પહોંચે પહોંચે પર ગવાય છે, તને છન્નગાન કહે છે. કેટલાંક ગાન રતોબ અને ઋદ્યા બંને જોઈને ગવાય છે, તને લેશ ગાન કહે છે. કેટલાંક ગાન રતોબ વિના કુવળ ઋદ્યા પર ગવાય છે, તને આવિગાન કહે છે.

છન્ન ગાન મુખ્યત્વે સ્વરને અનુસરે છે. શાખ વિહોણું એકલા સ્વરોનાં ગાન છે. પારસીઓના ઝંદ અવેરતાની ગાથા, ખ્રિસ્તીધર્મના સામ, કુરાને શરીફના આયાત તેમજ લોક સંગીતમાં આહીરોનાં લયનાં લદણુવાળા રાસને મુખ્યત્વે છન્નગાન કહી શકાય. દારિકાના યાદવોને વૈર આંગિરસ પાસેથી જે છાલિકય ગાન મહ્યું હતું, તે છન્નગાનના પ્રકારતું છે. તને શ્રી કૃષ્ણે વેણુગાનમાં સંગત કરેલું છે.

૨ ‘જે આ ઓમ છે, તે અમૃત છે, વાણી તે પૃથ્વીવી છે. ઓમ, તે વાયુ છે, વાણી અન્તરિક્ષ છે. ઓમ તે આદિત્ય-સર્ય છે, વાણી તે ધૌછે. ઓમ તે પ્રાણ છે, વાણી એ તો વાણીજ છે.

‘આ રતોબ અક્ષર ઓંકારના રહસ્યને જાણુનાર ગાયક ‘ઓમુ’ એ રીતે ગાય છે; તે અમિને લઘ પૃથ્વીમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે; ઓમુ એ રીતે વાયુને લઘ અંતરિક્ષમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. ઓમુ એ રીતે આદિત્યને લઘ દિવ-આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. ઓમુ એ રીતે પ્રાણુને લઘ, વાણીમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

‘શૈલના નામનાં પ્રભજનોછે, તે ગાયત્ર ગાન ગાય છે. તે ગાનમાં ઓવા, ઓવા ઓવા, હુમલા, ઓવા’ રતોબ પહોંચે છે. હવે જે આ પહોંચે લય છોડી એકલાં ગવાય;

૧. ત્રહગવિહીન છન્નગાનનાં લેશં સ્તોમમૃચા સહ ।

આવિગાન સ્તોમહીનમ એવ ગાનત્રયં વિદુ : । ।—શ્રી.વાંછિનાથ—ઉહગાન ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૪

૨. તત્ત્વજ્ઞાર આરથ્યક ૧, ૧, ૨

સામગામની ત્રિવેણી

તા દીર્ઘ આયુષ્ય આપનારાં ન બને. હવે જેમ વાયુની ગતિ છે. અને પાણીનો પ્રવાહ છે, તે સતત ચાલુ રહે છે, તેમજ ગાયત્ર ગાન સીધા સરસ લયની રાહમાં ગાવાં જોઈએ, તો તે દીર્ઘ આયુષ્ય આપે.

જે આ વાયુ છે; તે સતત ગતિ ન કરે અને તુટક તુટક વલ્લા કરે, તો તેની તાકાત નાશ પામે. હવે આપણે જોઈએ છીએ કે, આ વાયુ પૂર્વથી વહે છે, તે દક્ષિણથી, તે પશ્ચિમથી, તે ઉત્તરથી, તે ઉપરથી, એ રીતે બધી દિશાઓથી સંગત થએ, સતત વલ્લા કરે છે. આથી અનુભવી જનો કહે છે કે, ‘આ વાયુ અહીં વસેલો હતો, તે હવે આ આજુથી વલ્લા કરે છે. આમ તે વાયુ તુટક તુટક નહિ વહેતાં, એક સરખી ગતિ કરીને બધામાં વસેલો રહે છે અને વાય છે; તેનું કારણ આ છે: તેને ભય લાગે છ કે, જો હું એક સરખી સતત ગતિથી ચાલુ નહિ રહું, તો મારો ક્ષય થએ જરો.

‘અહીં જલના પ્રવાહો છે; તે જો તુટક તુટક વાંકાચૂકાં વલ્લા કરે; તો તે ખૂટી પડે અને નાશ પામે. આ સતત દોડતા જલના પ્રવાહો છે, જેમાં તરંગો જાગે છે, લહરીઓ અને ભમરીઓ પેદા થાય છે. તે જલ ભય પામતાં હોય છે કે, જો અમે આમ સતત ગતિ નહિ કરીએ, તો નાશ પામીશું. આમ સામના ગાન સતત લય સાથે ગાવાનાં છે અને તેથી વાયુની ગતિ અને જલના પ્રવાહ જે માર્ગ ચાલે છે, તેને અનુસરવાનું છે.

‘ઓવા ઓવા ઓવા હુંભા ઓવા’ એ પહોનાં ગાનના આકાર બાંધવાના છે. ઓવા અને હુંભા એ બેથી સધળું આયુ પહોંચી જવાય છે. હવે જેમ વૃક્ષ પર ચદવું હોય; તો એ એ ડાળીઓ પકડી ઉપર ચઢાય છે, એમ સામ ગાનમાં એ એ પહોનાં રહેલા દેવોનાં અનુસંધાન કરી, આ સ્વરના લોક પર આરોહણ કરવાનાં છે.

આમ કરવાથી એક પ્રકારનું એક મૃત્યુ તો તરી જવાય. જે અશનયા-ભૂખ છે, તે આ પ્રકારનું એક મૃત્યુ છે.

‘સામગાનની શરૂઆતમાં હિંકાર ભણો. હવે જે ચંક્રમા છે, તે હિંકાર છે અને અન્ન એ તો ચંક્રમા છે. સામગાન ગાનારા ગવૈયાએ અન્નથી અશનયા-ભૂખને ભાંગી નાંખે છે. એ ગવૈયા અન્નથી તે તે અશનયાને દ્વાર કરે છે: હિંકાર ભણીને ઓમ્ એ રીતની આદિલક્તિ ભણુવાની છે. આદિ છે, તે આદિય છે, એ પ્રકારના સ્વરની સમાનતા કહેવામાં આવે છે. હવે જે સૂર્ય આદિય છે, તે તો ધ્રુ-આકાશનું છિદ્ર છે. જેમ ગાડાનું કે રથનું છિદ્ર હોય; એમજ સૂર્ય મંદળ છે, તે આકાશનું છિદ્ર છે; તેથી તેને આરપાર જરૂર શકાય; એમજ સ્વરગાનથી આરપાર જરૂર હોય, તો આદિલક્તથી આગળ જવાય છે.

‘આ રીતે ને ગાયત્રગાન શરૂ થાય છે, તે હિંકાર છે. તે પછીની શરૂઆત પ્રસ્તાવ છે, તે પછી આદિ ગવાય છે, તે અમૃત છે. તે પછી ગાનતું ને આત્મરૂપ તે ઉદ્ગીથ છે, તે તો યજ્ઞમાન ગણ્યાય. તે પછીતું ને ત્રીજું સામ છે, સામગાનનો પ્રકાર છે, તે પછી ગાન સમેટાય છે.

‘હવે અહીં નેમ જલ દેવીઓથી જલોનો સંસર્ગ થાય; અભિથી અભિનો સંપર્ક થાય, દૂધથી દૂધનાં સિંચન થાય, એમજ ને આદિ અક્ષર એમ છે, તેનો સંપર્ક આ ગાનના દેવોની સાથે થાય છે.

૧ ‘આ રીતે ગાયકો હિંકારથી ગાનની શરૂઆત કરે છે; તેમાં તે ગાયકો ‘હિંબા’ સ્તોબ ભણીને ગાન શરૂ કરે છે. હિંની સાથે લા છે. એ રીતે ને આદિત્ય=સૂર્ય છે, તે લા છે. અવરોહના ક્રમે ગાવામાં આવે તો, ગંભ એમ ભણ્યાય. આમ લ છે, તે નારીઓની વિભૂતિ છે, જનન સ્થાન છે. તથી ને જન્મે છે, તે ખુદ્ધિશાળી ક્રદિપિ નેવો પુત્ર થાય અથવા તો બળશાળી કુરણ શરૂવીર થાય.

‘એ રીતે ગંભ અવરોહનો ક્રમ લો, તો તે વૃપલ શ્રેષ્ઠ બળદને અનુસરે. ગાયકના મુખથી અભિનો સ્વર પ્રગટ થાય, તથી પુણ્યશાળી બળવાન બળદ, ઘૂંઘ દૂધ આપનારી કામધેનુ, કે દશ બળદ જેટલા વેગવાણો ઉક્ષા-સાંદ થાય છે.

એ રીતના અવરોહના ક્રમે ગંભ છે, તે ગર્દલને અનુસરે છે. ગાયકના મુખથી અભિનો સ્વર પ્રગટે છે, તેથી ગર્દલ જતિ હીણુ હોવા છતાં કલ્યાણકારી જતિઓમાં ફરે છે. તેમાંથી ખ્યાત કે ખ્યારી થાય છે, ને હીનજતિમાં હોવા છતાં હિતકારી કાર્ય કરે છે. એ રીતના ક્રમથી ગંભ છે, તે કુબ્રને અનુસરે છે. ગાયકના મુખથી અભિનો સ્વર પ્રગટે છે, તેથી કુબ્ર અનાર્ય હોવા છતાં રાજના પદને મેળવે છે.

અહીં કેટલાક ગાયકો હિંકાર ગાનથી શરૂઆત કરે છે, ત્યારે તે કંચાના અંતર્ગત પદને નહિ પકડતાં, હિંબા, એવા જેવાં બહારનાં પહોથી ગાન શરૂ કરે છે, તો એ સામગાનની શ્રી છે. તે શોભા બહારના પદથી સાધેલી છે. સામગાનની શરૂઆતમાં ને હિંકાર ભક્તિ છે, તે તો સામની શ્રી છે, શોભા છે.

સામગાન એક અંતરંગ સંપત્તિ છે; ને જીવનમાં ચેતના જગાડે છે, ગ્રેરણા આપે છે. ખીજુ સમૃદ્ધિ તો નાશ પામે, વખત આવે કામન આવે અને શાંકા જગાડે.

ને શક્તિ અંદર જગે, તે આત્માની સંપત્તિ ગણ્યાય. તેમાં એક અનેર્દી હૈવત જગે. તેનો પ્રતાપ બહારના પદાર્થ સુધી ફેલાય. અંદર જગેલો પ્રકાશ બહારનાં ભૂતાં-પ્રાણીઓનેથ પ્રકાશિત કરે. આતું નામ જ, અંદર બહાર ઉજાળ. પ્રાચીન પરિભાષામાં તેને અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મ સંપત્તિ કહે છે; ને સંપત્તિ સામગાનથી જગે છે, તેને વિષે આ અભિવાદી વિચારણા રજૂ કરે છે:

૧ ‘અહી’ અલ્પવાદીએ વિચારણા રજૂ કરે છે; ઓવા, ઓવા; એ રીતે ગવાય છે; તેમાં ઋચા કઈ છે અને સામગ્રાન કયાં છે’?

તેનો ઉત્તર રહસ્યવાદી આપે છે: ‘આ ઓવા નામતું જે સ્તોલ્પ પુટ છે, તેમાં એ અક્ષર છે: ઓમ् અને વાગ्. એમાં ઓમ् એ તો સામગ્રાન છે અને વાગ् એતો ઋચા છે. ઓમ् એ તો મન છે અને વાગ્ એતો વાણી છે. ઓમ् એતો પ્રાણું છે, વાગ્ એતો વાણી છે. ઓમ્ એતો ધીન્દ છે અને વાગ્ એતો બધા હેવો છે. આને કારણું બધા હેવો ધીન્દને જ અનુસરે છે.

ઓમ્ એન્ આ અક્ષર છે. એ સામગ્રાનના સાધનથી ‘પરના સંસવ’ નામના યજમાં ધીન્દને જોડવાનું કર્મ કરવાનું; તેને પ્રવર્ગ્ય કર્મ કહે છે. આજિદેશી નામના પ્રજનનોએ યજ કર્યો હતો, ત્યારે દલ્ભના પુત્ર બદ નામના આચાર્ય પ્રવર્ગ્ય કર્મમાં ધીન્દને ઓલાભ્યા હતા, તે સમયે ‘ઓમ્’ સામગ્રાનથી જ તેની સ્તુતિ કરી હતી. આ પરથી ઓમ્ ને ‘પરસ્ય સંસવ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

‘ઓવા નામના સ્તોલ્પપદમાં આઠ બાખ્ત વણુદ્ધ જય છે: સામ અને ઋચા, મન અને વાણી, પ્રાણ અને વાણી, ધીન્દ અને હેવો. આઠ અક્ષરોની ગાયત્રી છે, તેથી ‘ઓવા’ છે, તે ગાયત્ર સામ છે. હવે ગાયત્રી એ તો શ્રીઠ અલ્પ છે, મંત્ર છે. તેના ગાનથી ગાયક અલ્પની સંપત્તિ મેળવી લે છે. આઠ ખરીવાળાં પશુઓ છે, એ રીતે તે ગાયક પશુઓની સંપત્તિ પણ મેળવી લે છે.

આ સામગ્રાનની સંપત્તિ છે, તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે: ધીન્દ, અક્ષરય કર્મ, અમૃત અને આકાશસુધી પહોંચનારી વાણી. આમાં પહેલી સંપત્તિ અંતરંગની છે; તેની અપેક્ષાએ બીજી બહિરંગ છે. જે ઉત્તર-જ્યોતિ છે, તે તો બધા પદાર્થોની અંદર રહેલી સર્વ સંપત્તિ છે, તેનાં નામ આ છે. ઋત-સરળતા, સત્ય-ન્યાય, વિજ્ઞાન-અનુભવ, વિવાચન-વાણીનું વિવેચન અને અપ્રતિવાચ્ય-મનના મૌનશક્તિ. આ એ છે: ઓમ્ અને વાગ્; તેનું ઓવા પદ બનેલું છે. જે પહેલો અક્ષર છે તે સર્વ છે અને જે બીજો અક્ષર વાગ્ છે, તે તો સર્વ વાણીનું ઇપ છે. સામગ્રાનિપ જે કામધેનું છે, તે આ અંતરંગ અને બહિરંગ ઇપે બધા પદાર્થોના દોહન કરે છે. જે પરાગ-અહાર છે અને જે અર્વાક અંદર છે; તે સામગ્રાનની સંપત્તિ છે.’

જેમ ગાત ગવાય; તેની શરૂઆત, વચ્ચા-અંતરા. થોલ્પ અને સ્વર ન્યાસ, આખરનો લાગ; એ જતના વિલાગ કરવામાં આવે છે, એમજ દ્વારેક સામગ્રાનમાં પાંચ કે સાત વિલાગ કરવામાં આવે છે. હવે તેની મૂળ ઋચા ગાયત્રી વગેરે

હંદમાં હોય. તો સાધારણ રીતે ગાયત્રી હંદના પહેલા ચરણમાં પ્રસ્તાવ છે, મધ્ય ચરણમાં ઉદ્ગીથ લક્ષિત અને અંતિમ ચરણમાં પ્રતિહાર, ઉપદ્રવ અને નિધન ત્રણ લક્ષિતઓ આવે છે. ઉદ્ગીથની સાથે આહિ અને હિકાર જોડાઈ જાય છે.

જેમ ગાનતના મંડાણુમાં પાંચ, છ કે સાત સ્વર હોય; તે સ્વરોની ઉત્પત્તિ પ્રનપતિએ કરી છે, એમ સામવિધાન ખાલણુમાં જણ્ણાંબ્યું છે, એજ રીતે આ સાત લક્ષિતઓની ઉત્પત્તિ પણ તે પ્રનપતિએ કરી છે, તે વિષે આ રહસ્યવાદી જણ્ણાવે છે :

૧ ‘પહેલાં પ્રનપતિએ પ્રનજનોનાં સર્જન કર્યાં. સર્જન થયા પઢી એ પ્રનજનોને ભૂખ લાગી, એટલે અન્નની કામનાથી તેમણે પ્રનપતિની પાસે ઉલારણી, તેમની સેવા કરવા માંડી.

પ્રનપતિએ તેમને પૂછ્યું : ‘તમે શી કામના રાખ્યો મારી પાસે રહ્યાં છો ? ઉત્તરમાં તેમણે જણ્ણાંબ્યું : ‘ખાવા લાયક આદ્ય અન્નની કામના અમે સેવીએ છીએ. : પ્રનપતિએ કહ્યું : ‘મેં આદ્ય અન્નના એક પ્રકારનાં સર્જન કર્યાં છે, તેનું નામ સામ છે, તે તમને આપુ’ ?

‘હા, અમને તે સામ આપો,’ એમ પ્રનજનોએ કહ્યું, તેના ઉત્તરમાં પ્રનપતિએ કહ્યું કે; તમારામાં આ પશુઓ છે; તે વધારે પડતાં સ્થૂલ જીવન જીવતાં હોય છે, માટે તેમને સામગ્નાનનો પહેલો ભાગ આપીશું’ એમ કહીને તેમને હિકાર ભાગ આપ્યો. જ્યાં તે પશુઓ હિકાર કરતાં કરતાં અન્નને શોધતાં શોધતાં ચરતાં હોય છે.

ત્યારખાદ મનુષ્યોને પ્રસ્તાવલક્ષિત આપી. આથી તો માણુસો દેવાની સ્તુતિ કરતા હોય છે અને પઢી એક કે બીજી કામનાનો પ્રસ્તાવ કરતા હોય છે : ‘માર્ઝ આ કામ થાએા, પઢી માર્ઝ બીજું કામ થાએા.’

પક્ષીઓને આહિ ભાગ આપ્યો. આથી તો પક્ષીએ અન્નનો એક એક દાણો વીણુતાં હોય, લેતાં હોય ને નીચે ઉપર ઉડતાં રહે છે. દેવાને ઉદ્ગીથભાગ આપ્યો. એ ઉદ્ગીથ અન્ન છે, તે તો, માનો ને કે દેવાનું અમૃત છે; તેનાં સેવન કરવાથી દેવો અમૃત બને છે, અમર બને છે. જે અરણ્યનાં પશુઓ છે, તેમને પ્રતિહાર લક્ષિત આપી. આથી તો તે હિંસક પશુઓ એકમેકને હણુતાં હોય છે અને ત્રાસ ઉલાં કરતાં હોય; એ રીતે વન જંગલમાં ચરતાં-કરતાં હોય છે. ગંધર્વ અને અને અપેસરા એ પ્રનાને ઉપદ્રવ લક્ષિત આપી; તેથી જણે કે ઉપદ્રવ ઉલાં કરતાં

હોય, એવા રીતે હરતાં-કરતાં હોય છે. પિતૃઓને નિવનલક્ષિત આપી, તેને કારણે તેમની સંસ્થા નિવન ગણુાય છે, અર્થાત્ જીવન પૂરું થતાં, મૂળ પ્રકૃતિમાં રહી જવું, તેનું નામ સંસ્થા છે અને તે નિવન છે.

જેમ સાત સ્વરેણ પ્રજનનોનાં આજવિકાતું સાધન છે, એમ જે અહીં સાત લક્ષિતઓને પ્રજનનોમાં વહેંચી આપી છે. તેનું રહસ્ય આદ્યલું છે કે, સામગ્રામની આ લક્ષિતઓનાં લક્ષણ, સ્વરૂપ અને પ્રકાર સમજવામાં તેમની આ સર્જનની ભાવના ઉપયોગી થાય છે.

સામગ્રામ ઉપાસના-લક્ષિતનો એક પ્રકાર છે. તેના વિવિધ પ્રકારોને અહીં વિવિધ પ્રજનઓના જીવનનાં સાધન બતાવ્યાં છે, એ રીતે એકની ભાવનાને પોત્વાનું ખીજ પણ અહીં બતાવ્યું છે.

૧ ‘જેમ આ પ્રજનનોને સામગ્રામ આપ્યાં; એમજ તેમને આદિત્યની પાંચ લક્ષિતઓ આપી. સવારે સૂર્ય ઊર્ધ્વો ન હોય, તે અનુદિત સૂર્ય છે, તે હિંકાર છે, અરધો ઊર્ધ્વો સૂર્ય પ્રસ્તાવ છે, ગાયો ચરવા જય, તે સંગવકાલનો સૂર્ય આદિ છે, બપોરના માધ્યંહિન કાલનો સૂર્ય ઉદ્ગીથ છે, સાંજ પહેલાંનો સૂર્ય પ્રતિહાર છે. આથમતી વખતનો સૂર્ય લાલરંગે હોય, તે ઉપદ્રવ છે અને આથમતો સૂર્ય છે, તે નિવન છે.

એજ રીતે પાંચ લક્ષિતઓ ઝડુઓને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં તેણે વસંતને હિંકાર કર્યો છે, રીઘમને પ્રસ્તાવ, વર્ષાને ઉદ્ગીથ, શરદને પ્રતિહાર અને હેમંતને નિવન કર્યો છે, પક્ષ અને માસને છુટો અને સાતમો પ્રકાર કર્યો છે.

ત્યાં એ પ્રજનનોએ જણાવ્યું : અમને એવી ઉપાસના બતાવો, જેથી અમે નજીકનાં આવર્તન કરી લઈએ; જયાં અમે જીવન મેળવીએ, તે હેકાણે અમારી એકતા સધાવો. તે પ્રમાણે તેણે પર્જન્ય મેધની ભાવના જોડી. વરસાદ થતાં પહેલાં વંટોળ આવે, તે પુરોધાતને હિંકાર કર્યો, જીમૂત-મેઘાને પ્રસ્તાવ, ધનગર્જનાને ઉદ્ગાય, વાજળીને પ્રતિહાર અને વૃષ્ણિને નિવન કર્યો છે. વરસાદથી પ્રજનો અને ઔષધિઓ થાય છે, તેમને છુટો અને સાતમો પ્રકાર કર્યો છે.

‘તેજ રીતે તેણે યજમાં લક્ષિતઓના પ્રકાર જોડ્યા. તેણે યજુમંત્રોને હિંકાર કર્યો,’ ઝડ્યાઓને પ્રસ્તાવ, સામગ્રામનોને ઉદ્ગીથ, સ્તોત્રગાનોને પ્રતિહાર અને છંદને નિવન કર્યો. જે સ્વાહાકાર અને વષટ્કાર છે, તે છુટો અને સાતમો પ્રકાર છે.

‘તેજ રીતે તેણે પુરુષમાં લક્ષિતઓના પ્રકાર જોડ્યા. તેણે મનને હિંકાર કર્યો, વાળુંને પ્રસ્તાવ, પ્રાણુને ઉદ્ગીથ, આંખને પ્રતિહાર, અને કાનને નિવન કર્યો છે. જે રેતસ્-વીય અને પ્રજન છે, તે છુટો અને સાતમો પ્રકાર છે.

૧. ત. આ. ૧, ૩, ૨

‘આમ તે પ્રજનનોએ જણાવ્યું કે, અમારાં જીવન જ્યાં સારી રીતે ચાલે છે, ત્યાં અમને સામનો પ્રકાર બતાવો’ તે પ્રમાણે પ્રજનપતિએ જણાવ્યું ‘હું’ પેતે જ આ સામગાન છું. આ બધા દેવો મારી અંદર રહેલા છે.’

અહીં સામને પ્રજનપતિનું ઇપ આપ્યું છે. જેમ પ્રજનપતિ સૌ પ્રજનનોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમને આજીવિકાનું સાધન આપે છે; એમજ સામગાન નવ જીવન આપે છે. સામ એ જીવનની સંપત્તિ છે, જીવનની માધુરી છે.

૧. જેમ પ્રજનપતિ એકવિંશ ગણ્યાય છે: બાર માસ છે. પાંચ ઋતુઓ છે. ત્રણ આ લોકો છે. એકવીસમેં આદિત્ય-સૂર્ય છે. તે પ્રજનપતિ છે.

એમજ આ સામગાનમાં ત્રણું ત્રણુનાં આયોજન કરીને, તેમાં સાત ભક્તિઓના આયોજનોથી એકવીસ સામ બને છે, તે ઉપાસનાનો પ્રકાર અહીં બતાવ્યો છે. :

૨. હવે અહીં એકવીસ સામનો પ્રકાર બતાવે છે. સૌથી રહેલાં તો તેના પ્રકારથી ત્રણ વિદ્યાઓ-પઠન શૈલી બની છે; તે ઋચા, સામ અને યજુ એ ત્રણ હિંકારના ઇપે છે. ત્રણ દેવો અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણ પ્રસ્તાવ છે: જે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને રવર્ગ-ત્રણ લોકોમાં બધું જ સમાઈ ગયું છે, તે બધા લોકો તો આદિ છે. માનવ ધર્મથી સેવા કરે છે. તેમાં ત્રણ બાખ્તો રહેલી છે: અદ્ધા, યજ અને દક્ષિણા, એ ત્રણ તો ઉદ્ગીથ છે. જે દિશાઓ, અવાંતર દિશાઓ અને આકાશ છે, તે પ્રતિષ્ઠાર છે, આપો દેવી, પ્રજનાઓ અને ઔપધિઓ છે, તે ઉપદ્રવ છે. ચંદ્રમા, નક્ષત્રો અને પિતરો છે; એ ત્રણ નિર્ધન છે. આ રીતે અહીં એકવીસ સામના પ્રકાર છે.

જે એકવીસ સામને સારી રીતે જણે છે. તે સામગાનના પ્રકારથી તે ગાયકનાં ગાન સર્વ રીતે ઉદ્ગીત બને છે. આ તેજ ઉદ્ગીત છે, જે સર્વઇપે સર્વને આવરી લે છે.

વરસાદનું પાણી પડે અને તે નીચે જીવાનો માર્ગ કરી લે છે; તેમાં પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; એમજ મનની વૃત્તિ બહારના વિપયોગમાં સહજ રીતે જોડાઈ જય છે. ખાવા, પીવા કે ખેલવા માટે કહેવું પડતું નથી; તે માટે વિધિ બતાવવાનો હોતો નથી. એધ આપવાનો રહેતો નથી. પણ કે પક્ષી જગે છે કે, ચરવાનું અને ચણુવાનું શરૂ કરી હે છે. થાકે છે, ત્યારે ઉંઘવાનું શરૂ કરી હે છે. આમ ઊંઘવું, જગવું અને ચરવું ફરવું સહજ જીવન છે.

આ જતનું જીવન માનવને સહજ રીતે ગળેલું છે; તેમાં તેને ખાસ મહેનત કરવી પડતી નથી. ઉઠયા ત્યાંથી સવાર અને જન્મયા ત્યાંથી કામ કરવાનું સહજ

સામગામની ત્રિવેણી

વલણું છે. જીવનનો આ રેંટ ચાલ્યાજ કરે છે. પાણી ઉલેચાય છે, થલવાય છે, ભરાય છે. એ પાણીને જાંચે ચઢાવવા માટે મહેનત કરવી પડે છે. જીવનને પણું ઉંચે લઈ જવું હોય; તો પ્રયત્ન. કરવો પડે. એમાં વેદની વાણી સહાય કરે છે. એ મનન માંગી લે; એવા મંત્રની વાણી છે. એ મનનના પણું ત્રણું પ્રકાર છે. એક તો વિધિ બતાવે છે, બીજે પ્રકાર ઉપાસના ચીંઘે છે અને ત્રીજે પ્રકાર જીબ દર્શાવે છે.

મંત્રને અલ્લ કહેલ છે, તેમાં વિધિ બતાવે, તે આલણું છે; અલ્લવાદી છે. લક્ષ્મિ કે ઉપાસના તરફ દોરે, તે આરણ્યક છે; તે ઉપાસક છે. જીબ તરફ દોરી જ્ઞાય, તે ઉપનિષદ છે, તે રહસ્યવાદી છે, તે જીબની છે.

અહિં મંત્ર તો એક છે, પણ તેનાં પ્રતિપાદન ત્રણું પ્રકારે જોવાને મળે છે. આ ત્રણું પ્રકારો જુદા છે, પણું અલગ નથી, લિન્ન નથી. તે એકમેકનાં પૂરક છે; સહાયક છે. એકની પુષ્ટિમાં બીજા એ સહાયક બને છે. અહીં એક નિયમ કામ આવતો નથી.

દા. ત. શતપથ આલણું છે, તે શુક્લ યજુર્વેદના મંત્રોના વ્યાખ્યાન રૂપે છે. આ મંત્રો યજોમાં વપરાય છે, તેનો વિધિ આલણું બતાવે છે. શરૂઆતના કાંડો વિધિ બતાવનાર આલણું છે. વિધિની સાથે ઉપાસના જોડાય; એ રીતે પ્રવર્ણ યાગમાં વિધિ આલણું અને પ્રતીક ઉપાસના સાથે સાથે ચાલે છે. માટે તેના છેલ્લા કાંડને બૃહદ્દારણ્યક કહે છે. એ ઉપાસનાની સાથે રહસ્યજીવન સંગત થાય છે. માટે છેલ્લા કાંડના પહેલા ત્રણું અધ્યાયો પ્રવર્ણ યાગ માટે છે, તે પછીના સાત અધ્યાયો ઉપનિષદ છે, માટે તેને બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ કહે છે. આ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના લાષ્ય રૂપે ગણ્યાય. આ ઈશાવાસ્ય મંત્રરૂપે છે. યજુર્વેદ સંહિતાનો છેલ્લો અધ્યાય છે, માટે તેને વેદાન્ત કહે છે; પરંતુ તે મંત્ર સંહિતારૂપ જ છે.

સામવેદ સંહિતા છે, તેમાં છાંદોને અનુસરો સંકલન કરવામાં આવ્યાં છે. માટે તેનું બીજું નામ છાંદોગ સંહિતા છે: જૈમિનીય અને કૌચુમ શાખાની એ સંહિતાઓ પ્રસિદ્ધ છે; તેની સાથે જૈમિનીય આલણું છપાયાં છે. કૌચુમ શાખાની સંહિતા ઉપરાંત આડ આલણું અંથો છપાયા છે; એમાં તાંડય મહાઆલણુના પર્યાશ અધ્યાય, પડવિંશના પાંચ પ્રપાઠક અને છાંદોગ્યના દશ પ્રપાઠક મળીને ચાલીશ અંધાયને પ્રૌઢ આલણું કે ચત્વારિંશ (ચાલીશ) આલણું કહે છે.

અહીં છાંદોગ્ય આલણુના દશ પ્રપાઠકો છે, તેમાં પહેલા એ પ્રપાઠકોમાં ગૃહકર્મના મંત્રોની સંકલના છે. તે પછીના આડ અધ્યાયો છાંદોગ્ય ઉપનિષદ છે; તેની શરૂઆતમાં ઉહુગીથ અને સામગાનની પાંચ લક્ષ્મિઓનો નિર્દેશ કરો, ઉપાસના બતાવી છે, તે જોતાં તેને આરણ્યક કહેવું જોઇએ.

તેજ રીતે જૈમિનીય ઉપનિષદ આલણુને તલવકાર આરણ્યક કણું છે અને તેના છેલ્લા (ચોથા)ના અંતિમ ભાગને તલવકાર ઉપનિષદ કણું છે.

આમ મંત્ર સંહિતાઓનાં સંકલનમાં આવતા મંત્રોને અહીં કહેવાની પ્રાર્થીન પદ્ધતિ છે. તે અહીંમાં ઘૃહદ, ભૂમા કે વ્યાપક તત્ત્વનો સમાવેશ થવાથી વેદનાજ વેદાન્ત ભાગમાં પરથ્ય પરમાત્માને અહીં કહેવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ.

ઉપરના મંત્ર-અહીંની વ્યાખ્યામાં આલણુંથો આવી જય છે. આમ અહીંને આલણું કહેવાથી વેદ અને વેદાન્ત સાહિત્ય આવી જય છે; પરંતુ પ્રસિદ્ધિની રીતે વિધિ બતાવે, તે આલણું, ઉપાસના બતાવે, તે આરણ્યક અને શાન બતાવે તે ઉપનિષદઃ એ રીતની વિવેક-સૂક્ષ્મ રાખવી જરૂરી છે. તો પણ તેને ચૂસ્ત રીતે વળગી રહેવાય એમ નથો.

દા. ત. જૈમિનીયોપનિષદ આલણુને તલવકાર આરણ્યક કહે છે, તે જૈમિનીય આલણું પછીના આરણ્યક ભાગને જોડે છે. તે રીતે છાંદોગ્ય આલણુંથી ગણ્યાય નહિ; કારણું કે તેની શરૂઆતનાં પહેલા અને બીજા પ્રપાઠકોમાં મંત્રોનાં સંકલન છે; તો પછીનાં આડ પ્રપાઠકોમાં ઉપનિષદ છે. તેમાં શરૂઆતના પાંચ પ્રપાઠકોમાં સામગાનની ઉપાસના બતાવી છે, તેને તલવકાર આરણ્યકની સાથે સરખાવતાં, છાંદોગ્ય આરણ્યક કંઈ શકાય; પણ તે પ્રકારનો નિર્દેશ ક્યાંય જોવાને મળતો નથી.

અત્યરેય, શાંખાયન અને તૈત્તિરીય એ ત્રણું આલણું અને આરણ્યકના ગંથો જુદા જુદા છે. અત્યરેય આરણ્યકમાં અત્યરેય ઉપનિષદ, શાંખાયન આરણ્યકમાં કૌંધીતકિ ઉપનિષદ અને તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ આવી જય છે; તે છતાં આ ત્રણોય ઉપનિષદો સ્વતંત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

શતપથ આલણુનાં તેર કાંડમાં આલણુ-વિધિ, ચૌદમા કાંડનું નામ આરણ્યક અને તેના અંતિમ ભાગનું નામ ઘૃહદારણ્યકોપનિષદ છે, તે સ્વતંત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મૈત્રાયણી સંહિતાની મંત્રસંહિતા છે, પણ આલણુંથી સ્વતંત્ર નથો; મંત્ર આલણું સાથે સાથે છે. આરણ્યક સ્વતંત્ર મળે છે, પરંતુ મૈત્રેણા ઉપનિષદને મૈત્રાયણી આરણ્યક નામ આપવામાં આવ્યું છે. કાઠક સંહિતામાં મંત્ર અને આલણું સાથે સાથે છે. આરણ્યક પ્રસિદ્ધ નથો, પરંતુ તૈત્તિરીય આલણું અને તૈત્તિરીય આરણ્યકના અમુક ભાગને કાઠક નામ આપ્યું છે. તેને આરણ્યક ગણ્યી શકાય. કોપનિષદ સ્વતંત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેનો સમાવેશ થઈ શકે, તેવું કોઈ આરણ્યક જોવાને મળતું નથી.

જૈમિનીયોપનિષદ આલણું કે તલવકાર આરણ્યકમાં સામગાનની ભૂમિકા પર વિવિધ ઉપાસનાઓના પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેમાં દરેક સામગાનમાં રજૂ થતા સાત કુ પાંચ પ્રકારોને સામલકિત કહેલ છે; તે સોમયાગ જોવા મોટા યાગોમાં પ્રયુક્ત

સામગ્રામની સંલગ્ન છે. તેજ પાંચ લક્ષ્ણ કે સાત લક્ષ્ણના પ્રકારોની અહીં સ્વતંત્ર ઉપાસના જોવાને મળે છે.

કર્મભાઈઓનાં ધન, સાધન, સામગ્રી, સંપત્તિ વગેરેની જરૂર પડે છે, તે ઉપરાંત દેશ, કાલ, દશા વગેરેના ફેરફાર પ્રમાણે કર્મના પ્રકાર બદ્લાય છે. કર્મ ભીમાંસામાં કર્મ પ્રધાન છે. તો અહીંમાંસામાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. તેમાં કોઈ બહારનાં ધનસાધન જરૂરી નથી.

લક્ષ્ણ કે ઉપાસનાનો માર્ગ મધ્યમ છે, ત્યાં બહારનાં ધન, સાધનની જરૂર પડતી નથી; પરંતુ આલંબનની જરૂર છે. લક્ષ્ણનું એક જ આલંબન લગવાન છે. જ્ઞાનીજન અંતઃકરણનાં શુદ્ધ માટે અને કર્મઠ કર્મની પુણિ માટે ઉપાસના કરે છે. તો કર્મમાર્ગ કે જ્ઞાન માર્ગથી સ્વતંત્ર રહીને લક્ષ્ણ કે ઉપાસનાનો માર્ગ ખતાવ્યો છે. ત્યાં પણ આલંબન આવર્ષક ગણ્યું છે.

૧ છાંદોગ સામવેદી ગાનની લક્ષ્ણમાં ઉપાસના કરવાની રીત ખતાવે છે;

‘ઊં એ પ્રસિદ્ધ અક્ષર છે, તેના ઉપાસના ઉદ્ગીથરપે કરો. તેનું કારણ આ છે. સામવેદનો મુખ્ય ગાયક ઉદ્ગાતા ‘ઓમ्’થી શરૂઆત કરી, ગાન કરે છે. તે એંકાર અક્ષર છે, તેનાં વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે:

આ બધાં ભૂત-પ્રાણી કે પદાર્થ, જરૂર કે ચેતન છે, તેનો રસ પૂર્ણી છે. પૂર્ણીનો રસ જલ, તેનો ઔપધિ-વનરપતિઓ, તેમનો પુરૂષ, તેનો વાણી, વાણીની ઋચા; તેનો સામ, તેનો રસ ઉદ્ગીથ. આ રીતે ઉદ્ગીથ આઠમો રસ છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.’

અહીં ઉપયાખ્યાન શાખા વિવેચન માટે વપરાયો છે. તે વિવેચન એટલે વિભૂતિની જાણ થવી, તે છે. જેના ગુણનો પરિચય થાય, તેની સ્તુતિ-પ્રશાસા થાય અને તેનાં સેવનથી ક્રણ મળે છે, અને તેની જાણ થાય. છે.

પરમેશ્વર છે, પરમાત્મા છે, એ પ્રકારની અદ્ધા જન્મે. પછી આગળ વધવાનું છે. એ પરમેશ્વરનો પરિચય શી રીતે થાય; આ જિજાસા જગે: ત્યારે ગુરુમુખે વેદની વાણી સાંભળવાની મળે. ઈશ્વરનાં ધણ્યાં નામ છે; તેમાં એક નામ એંકાર છે, તે પ્રણવ છે. તે પરમેશ્વરનું પ્રિયનામ છે. કોઈ નંજુકના હિતરસ્વી જનને વહાલા ‘ભાઈ’ કહો, તેની સાથેજ તે રાજ થઈ જય; એમજ લક્ષ્ણ ‘ઓમ् ઓમ्’ કહીને ઈશ્વરને પુકારે, તો તે રાજ થાય.

આમ જુઓ. તો એંકાર એક અક્ષર છે, એક વર્ણ છે, પણ તેને ભાવનો પુર આપો, તો તેનું મૂહ્ય વધી જય. ધનિક ને ધનિક કહો કે જ્ઞાનીને જ્ઞાની કહો;

એમાં કાંઈ વિશેષ નથી; પણ જે ધનિક નથી; છતાં સેવામાં ધન વાપરે, તેને ધનિક કહો. જે જ્ઞાની નથી, છતાં પોતાની સાઢી સમજ કામમાં લે, તેને જ્ઞાની કહો; તો તે, રાજુ થાય છે. પત્થરની શિલા છે, તેમાં પ્રાણુની પ્રતિષ્ઠા કરો. તેમાં જડતા દૂર થાય અને ચેતન આવે. એ પરમાત્માની પ્રતિમા બને, તેનાં પૂજન થાય અને કૃતન થાય. સત્તા, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન જેવા ગુણો પરમેશ્વરના છે, તે ગુણોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આમ ઓંકાર અક્ષર છે, એક સામાન્ય વર્ણ છે, પણ તે એલવાર્થી પરમેશ્વરના ગુણો યાદ આવે છે અને ગુણોની યાદ જગતાં, લક્તજ્ઞ પરમેશ્વરનો પરિચય મેળવી લે છે અને તે ઉપાસનાને માર્ગ આગળ વધે છે.

હરેક સામગ્નાન ગવાય, તેમાં ઝડચા આવે. એ ઝડચાના પહેલા ચરણમાં પ્રસ્તાવ ભક્તિ આવે છે. ગાનની શરૂઆત કરનાર પ્રસ્તોતા ગણુય છે, તે પ્રસ્તાવ રજૂ કરે છે. તે પછી ગાનને રજૂ કરનાર મુખ્ય ગાયક ઉહુગાતા છે, તે ઉહુગીથ રજૂ કરે છે. તે પણ શરૂઆતમાં ઓમની સાથે ગાનનાં મંડણ કરે છે; તેમાં સામાન્ય રીતે બીજું ચરણ આવે છે. એ ઉહુગીથ ગાનનું હુદય છે, પ્રાણુ છે. આત્મા છે. ઉહુગીથ ત્રણ આવૃત્ત સાથે ગવાય છે. જેમ ગાયક અંતરા લે અને તેમાં ગાનની ઘૂંઘી રજૂ થાય; એમજ ઉહુગીથમાં સામગ્નાન મંડાય છે. અહીં ઓમ્ ઓમ્ આદિ ભક્તિ, તે પછી ઉહુગીથ અને તેના અંતે હિંકાર ભક્તિ જોડાય છે.

અહીં છેંમાં ઉહુગીથની ભાવના કરવાનાં છે. સામગ્નાનમાં જે ઉહુગીથ એક અંગ છે; તે અહીં એક સ્વતંત્ર પ્રતીક બને છે. અર્થાત્ ઓમ્ ઓમ્ નું ગાન કરો; તેથી પરમેશ્વરની વિભૂતિનાં દર્શન થાય, તે દર્શનથી આનંદ થાય અને જીવન સક્ષળ થાય; આ પ્રકારની સમજણુને આઘ્યાન પ્રવચન કહ્યું છે.

એજ રીતે રસને સાર કલ્યો છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાર છે; રસ એટલે ગતિ, રસ એટલે પરાયણ અને રસ એટલે અવષ્ટંભ-સમાવેશ કે પ્રલય ગણુય છે.

પૃથ્વીથી બધા પદાર્થો જન્મે છે, તેમાં રહે છે અને તેમાં લય પામે છે, માટે પૃથ્વી બધા પદાર્થોનું કારણ છે. તે પૃથ્વીને અહીં રસ કલ્યો છે. એ કુમે આગળ આગળ વધતાં કાર્યકારણની એક સાંકળ રચી છે; તેમાં ભાવના કરવી, તે મુખ્ય લક્ષ્ય છે. ત્યાં કોઈ તર્ક રચવાનો નથી. એ એક પ્રતીક છે, સીમા ચિહ્ન છે. એમાં પૃથ્વી, જલ, ઔषધિ, મુરૂપ, વાણી, ઝડચા અને સામની ગણુના કરતાં, આઠમો નંબર ઉહુગીથનો આવે. તે ઉહુગીથમાં ઓંકારની જેમ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમાત્માની ઝુદ્ધ કરવાની છે; અર્થાત્ ઓમ્ ઓમ્ કહો, તેમાં ઉહુગીથનો ભાવ જગાડો. શિલામાં હેવની પ્રતિષ્ઠા થાય, પછી શિલા શિલા રહે નહિં; એમ ઉહુગીથ ઉહુગીથ રહે નહિં, તે ઓંકાર બની જય અને તે પરમેશ્વર ગણુય. એ ભાવની શૂંખલા જોડી, ઉહુગીથમાં

રહેલ ઓંકાર અક્ષરમાં ગાન રચો, તો તેના વિશેપ પ્રકાર પણ જેવાના રહે; એ ભાવે અહીં અહીંવાદી પ્રેરનની રજૂઆત કરે છે અને તેના ઉત્તરમાં રહસ્યવાદી તેના વિશેપ પ્રકાર બતાવે છે:

ઉપર જણુાવ્યું કે, વાળુંનો સાર ઝડપા છે, ઝડપાનો રસ સામ છે અને સામનો સ્વર સાર-રસ ઉદ્ગીથ છે. આમ ઉદ્ગીથમાં ઓંકારનાં ભાવના કરવાનું જણુાવ્યું; તે ઓમકારના ગાનમાં ઝડપા કઈ, સામગાન કયું અને ઉદ્ગીથ ભક્તિ કઈ, તે જણાવો.

‘આના ઉત્તરમાં જણુાવવાનું કે, ઓંકારના ગાનમાં જે ઓમા છે, તે વાળું છે. જે પ્રાણ છે અર્થાત् સામગાનનો લય છે, તે સામ છે અને જે ઓંકાર અક્ષર છે, તે ઉદ્ગીથ છે. આમાં વાળું અને પ્રાણ, ઝડપા અને સામ છે, તે જુગલખંડી છે.^૧ ‘સામગાનોનો ગણનામાં પ્રણવસામ પહેલું છે. તે ઓંકાર એક અક્ષર છે, તેનો છંદ આદ્યો ગાયત્રી છે, તેના ઝડપિ પ્રજ્ઞપતિના પુત્ર પરમેષ્ઠી છે, તેના દેવ અહ્મ કે પરમેશ્વર છે. ઓંકાર છે, તે શખ્ષાખ્ષ પોતે છે.’

ઓંકારનો અર્થ હક્કાર છે, સ્વીકાર છે, ત્યાં આવકાર છે; તિરસ્કાર નર્થા. તેની ઉદ્ઘાર ભાવના આ રીતે રજૂ થાય છે:

૨ ‘ઓંકાર તે પ્રસિદ્ધ અક્ષર છે, તેનો અર્થ અનુમતિ છે, અનુજ્ઞા છે. જેની ભાવના ઉદ્ઘાર હોય; તે દાન આપે; તે તેની સમૃદ્ધિ છે. જે દેવ ઉદ્ઘારમતિનો હોય; તે બધી કામનાઓ પુરી પાડે છે. તે માટે તેની પાસે ઓંકારની વાળું હોય છે. આમ જે ઓંકારની ઉપાસના ઉદ્ગીથઙ્કે કરે છે, તે સમૃદ્ધ બને છે.’

‘વેદ મંત્રોની વણુ શૈલી છે, ઝડપા, સામ અને યજ્ઞ. યજમાં મંત્ર ભણુવાના હોય ત્યારે હોતા સુફ્ળતનાં શાંસન કરે છે, તેની શરૂઆતમાં ઓંકાર ભણે છે, ઉદ્ગાતા સ્તુતિ સ્તોત્રદ્વારા સામ ગાય છે, તેની શરૂઆત ઓંકારથી કરે છે, તેજ રીતે અધ્વર્યું નિગદ મંત્રનાં અવણુ કરાવે છે, તેની શરૂઆત પણ ઓંકારથી કરે છે. આમ એ ઓંકારની આદર પૂજા ગણુાય; એ ભહિમા કહેવાય અને એ બધા પ્રકારના સારનો સાર છે.

કર્મ એકસરખાં હોય, પણ તે સમજને કરવાં અને સમજણુ વિના કરવાં એમાં ફરક પડે છે. એક માણુસના હાથમાં પારસમણુ આવે, તેને તે કાચનો દૂકડો સમજે અને થોડાં મૂલ્યથી વેચી હે, તેજ મણુ ઝવેરી વ્યાપારીને મળે તો તેનાં મનગમતાં મૂલ્ય પેઢા કરે અને તેનો પૂરેપૂરો લાલ ઉડાવે; એમજ કર્મની સાથે સમજણુ હોય; તો તેથી ધણો ફેર પડે. એ રહસ્ય આ અહીંવાદી રજૂ કરે છે :

૧. આર્થેચ આદ્યાણ ૧, ૧૧ ૨. છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૧. ૧, ૮, ૧૦

‘વેહમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દરેક યજમાન કર્મ કરે છે, તેની શરૂઆતમાં ઓંકાર ભણે છે. જેની સાધારણું સમજણું છે, તે તો એમ માને છે કે, ઓંકાર ભણવો, તે તો સામગાનના ઉદ્ગીથભક્તિનો એક પ્રકાર છે. જે જ્ઞાનોજન છે, તે વિશેપમાં આટલું જણે છે કે, ઓંકાર ઉદ્ગીથના અંગરેખે છે, તે છે જ, સાથે તે સર્વ સાર ભાગનો પણ વિશેપ સાર છે, તેથી ઉત્તમસિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ધારેલી કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે. આમ બંને જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કર્મ તો કરે છે અને શરૂઆતમાં ઓંકાર ભણે છે. આમાં કર્મ એક સરખું છે, પણ તેની વિદ્યા અને અવિદ્યા એ જેમાં બેદ પડે છે. બંનેનાં ઇલ જુદાં જુદાં છે. જે મનુષ્ય વિદ્યા સાથે કર્મ કરે છે, તેની સાથે અદ્ધા અને ઉપનિપદ-રહસ્ય જ્ઞાન એ બંનેની સહાય મળેછે. અને તેથી તેના કર્મમાં વિશેપ તાકાત આવે છે. તેનું કર્મ સફળ થાય છે અને સમૃદ્ધ બને છે.

અહીં ઓંકારને ઉદ્ગીથરૂપ ગણીને, તેની ઉપાસના કરવાનું સૂચયબ્ધું છે; તે ઉપાસના આરથ્યક પ્રમાણે સંગત થાય છે; તેમાં પૂર્વના આભણું અંથનો વિધિભાગ અને ઉત્તરના ઉપનિપદનો જ્ઞાન ભાગ સંયત થાય છે. મુખ્ય પ્રતિપાહન ઉપાસનાનું છે અને તેથી હાંદેખ્યોપનિપદના આ ભાગને આરથ્યક ગણવામાં આવે, તો તે વિષયને ઉચ્ચિત છે અને સંગત છે.

ઓંકાર તે પ્રણાવસામ છે. તેની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરનારા ઋપિઓનાં નામ જણાવ્યા, તેનાં વિવિધ રૂપ અને લક્ષણું જણાવ્યાં છે.

‘તે પ્રસિદ્ધ ઋપિ અંગિરા હતા, તેણે ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરી હતી. અંગિરા શાખની વ્યુત્પતિ છે, અંગોનો રસ, અર્થાત આ શરીરમાં જે અંગ અને અવયવ છે, તેમાંનો રસ પ્રાણું છે; માટે ભીજી ઋપિઓ પ્રાણુના રૂપે અંગિરા ઋપિને માન આપે છે; અર્થાત ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરનાર અંગિરા પોતે પ્રાણુરૂપ બને છે.

‘તેનો આધાર લઈ, બૃહરપતિએ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરી હતી. જે બૃહરપતિ શાખ છે, તેની વ્યુત્પતિ આ છે. વાણી એતો બૃહતી છે, વિશાળ છે, તેનો પતિ આ બૃહરપતિ છે. અર્થાત્ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરનાર બૃહતી-વાણી પર આધિપત્ય મેળવે છે. તેજ રીતે આયારય નામના ઋપિએ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરી હતી. આયારય શાખની વ્યુત્પતિ આ છે; આરય તે મુખ, તેથી જે અયતે નીકળે છે, તે આયારય છે. આ મુખથી પ્રાણું, વાણી વગેરે નીકળે છે. તેને કારણે આયારય પોતે પ્રાણુરૂપ કે વાણીરૂપ બને છે.

‘દ્વાબના પુત્ર બંક નામના ઋપિએ ઓંકારની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી, તેનું

સામગ્રામની ત્રિવેણી

રહસ્ય જણું લીધું હતું. નૈમિષ ક્ષેત્રમાં વાસ કરનારા અહ્લવાદીઓએ તે બકને પોતાના સોમયાગમાં ઉદ્ઘગાતા તરીકે પસંદ કર્યા હતા. તેણે ઉદ્ઘગીથ ગાન કરી; અહ્લવાદીઓની કામના પુરી કરી હતી. એ પ્રમાણે જે કોઈ ઋષિ ઓંકાર અક્ષરનું રહસ્ય જણુંને, તેની ઉદ્ઘગીથઃપે ઉપાસના કરે છે, તે બધી મનગમતી કામનાઓ મેળવી લે છે.'

શરીરની અંદર રહેલ ધંદ્રિયો, પ્રાણુ, વાણી વગેરે આધ્યાત્મ ગણ્યાય છે; તે આધ્યાત્મની ઉપાસના કરનારા અંગિરા, બૃહસ્પતિ અને આયાસ્ય તે તે ઇપે અનેરી સિદ્ધ મેળવે છે. તે રીતે ઉદ્ઘગીથનું જે હૈવત છે, તેની ઉપાસનાને અધિહૈવત કહે છે. તે રીતે ખીજ પ્રકારની ઉપાસનાઓનાં વર્ણન પણ અહીં રજૂ થયાં છે, તેમાં અધિહૈવત તરીકે આદિત્ય સૂર્ય છે, તેનું ઇપ આ છે:

'હવે અહીં અધિહૈવત ઉદ્ઘગીથનું સ્વરૂપ બતાવે છે. આકાશમાં જે તપે છે, તે ઉદ્ઘગીથ છે, તે ઇપે તેની ઉપાસના કરવી. જેવો આ સૂર્ય ઉગે છે, તેની સાથેજ તે પ્રજનનોને અન્ન ભળે, એ પ્રકારનાં ઉદ્ઘગીથનાં ગાન તે ગાતો રહે છે. આદિત્ય ઉદ્ઘગુ—ઉગે છે, તેજ ઉદ્ઘગીથ છે; અર્થાત્ સૂર્ય ઉગે છે, તેથી તો પ્રજનનો માટેનાં અન્ન પેઢાં થાય છે. એજ રીતે સૂર્ય ઉગે છે, તેની સાથે રાતનાં અંધકાર અને ભય દૂર થાય છે. એ રહસ્યને જણુનાર જાની પોતાનાં અંધકાર અને ભય દૂર કરે છે, એ ભાવે સૂર્ય ઉદ્ઘગીથઃપ છે.'

અધિહૈવત સૂર્ય અને આધ્યાત્મ પ્રાણની એકતાનાં આ દર્શાન છે:

૨ 'શરીરમાં રહેલ પ્રાણુ અને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય એક રીતે સરખા છે. આકાશમાં રહેલ સૂર્ય ઉણ્ણુ-ગરમ છે, તો શરીરમાં રહેલ પ્રાણુ પણ ગરમ છે. ખીજ રીતે પણ બંનેમાં સરખામળ્ણી છે. શરીરમાં રહેલ પ્રાણુ સ્વર છે, તે શ્વાસઃપે બહાર નીકળે છે અને તે પ્રત્યાસ્વર છે, તેથી અંદરના શ્વાસઃપે અંદર આવે છે. એ રીતે સૂર્ય સાંજે આથમી જાય, તે સ્વર છે અને ખીજે દિવસે સવારે પા છો આવે માટે પ્રત્યાસ્વર છે. એમ સૂર્ય અને પ્રાણુ બંને આ બાયતમાં સમાન છે.'

ઉદ્ઘગીથમાં ખીજ એ ત્રણુ અક્ષરની ભાવના આ પ્રમાણે છે:

'૩'ઉદ્ઘગીથમાં ત્રણુ અક્ષરો છે, તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ઉદ્ઘ તે પ્રાણુ, જી તે વાણું અને થ તે અન્ન છે. પ્રાણુને લીધે બધાં પ્રાણું ઉઠે છે, તે રીતે વાણુંને ગિરા કહે છે અને અન્નમાં બધું સ્થિત-થિલું છે, તે થમ્ છે. આમ પ્રાણુ, વાણું અને અન્નમાં ઉદ્ઘગીથની ભાવના છે, તેને અધ્યાત્મ કહે છે.

ઉદ્ઘગીથમાં ખીજ ત્રિપુરીનાં મિલન થયાં છે, તે ભાવના જણાવે છે:

‘ત્રણુ લોકોમાં સ્વર्ग લોક જાંચે છે, માટે તે ઉત્ત, અંતરિક્ષ લોક બધાને ગળી જય છે, માટે ગી. છે અને બધાનું સ્થાન -હૈકાણું પૃથ્વી છે, તે થમ્ છે. તે રીતે ત્રણુ દેવોમાં આદિત્ય-સૂર્ય જાંચે છે, તે ઉત્ત, વાયુ બધાને ગળી જય છે, માટે ગી, અને અગ્નિ તે બધાનું સ્થાન હૈકાણું છે, તે થમ્ છે. ત્રણુ વેદોમાં સામ ઉંચેથી ગવાય છે માટે ઉત, દેવાને આપેલાં હવિ સ્વાહાસ્વધા ઓલીને ગળે છે, માટે ગી. તેમજ ઋગવેદમાં સામ ગાનની સ્થિતિ છે, માટે થમ્ છે.

‘એ રીતે ત્રણ લોક, ત્રણ દેવ અને ત્રણ વેદ લક્ષ્ણ ઇપે આ ઉહૃગીથ છે; તે રહસ્યને જે જણે છે, તેને વાણીનાં દોહનિપે સાર ભળી જય છે, કારણું કે આ ઉહૃગીથ છે, તે તો સાચેજ વાણીનિપ કામધેનુ ગાયનું દોહન જ છે, તે વાણીનાં દોહન મને ભળી જય છે. જે ઉહૃગીથનાં ત્રણ અક્ષરોનાં રહસ્ય જણીને, તેની ઉપાસના કરે છે, તે પોતે અનવાન બને છે અને તે અન્નનો દાતા બને છે.’

આ ઉહૃગીથની ઉપાસનાઓ વિવિધ પ્રકારની છે. તે પ્રમાણે જુદી જુદી શુલ્કામનાઓ-શુલ્કાશિપ અને સમૃદ્ધિઓ રહેલી છે. તથી જે રીતે ઉપાસના કરેા; ધ્યાન ધરેા અને ચિંતન કરેા, તે રીતે તે ઉપાસનાના પ્રકારે બતાવવાના હોય છે. જે રીતનાં સામનાં ગાનથી સ્તુતિ કરેા; તે રીતે તેનાં ચિંતન કરવાં જોઈએ:

ઓંકારની ઉહૃગીથિપે ઉપાસના કરવી, તેમાં તે ગાનના ઋપિ, દેવ અને છંદનાં ધ્યાન ધરવાની ભાવના હવે જણાવે છે:

‘જે ઋચામાં આ સામગ્રાન છે, તે ઋચાનું ધ્યાન ધરવું. જે ઋપિનાં સાથે સામગ્રાનનો સંબંધ છે, તે ઋપિનું અને જે દેવની સ્તુતિ કરવા માટે સામ ગાન છે, તે દેવનું ધ્યાન ધરવું, તે ઉપરાંત ગાયત્રી વગેરે જે છંદથી સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, તે છંદનું ધ્યાન ધરવું, તેમજ જે સ્તુતિ અને સ્તોત્રનાં આવર્તન કરનાર સ્તોમ છે, તે સ્તોમનાં ધ્યાન ધરવાં જોઇએ.

૨ અહીં ઉહૃગીથની ઉપાસનામાં વિવિધ પ્રકારો રજુ થયા છે, તે સાથે ઉહૃગીથને ઓંકાર અક્ષર કે પ્રણુવનું ઇપ આપ્યું છે, તેમાં પણ ગાનની વિરોપતા મહત્વની છે. જે ઓંકાર છે, તેજ પ્રણુવ છે, તેને વિષે આ અહ્નવાદી કરીથી વિચારણા રજુ કરે છે:

૩ ‘હવે અહીં જે ઓંકાર અક્ષરને ઉહૃગીથિપે જણાવ્યો, તે ઓંકાર પોતે પ્રણુવ છે. હવે જે પ્રણુવ છે, તે ઉહૃગીથ છે. તે રીતે આકાશમાં જે આદિત્ય છે, તે પણ ઉહૃગીથ છે અને તે પ્રણુવ છે; તેને જ ઓામ અક્ષર કહેલ છે. એ સર્ય છે, તે સરતો રહે છે, ગતિ કરીને સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેરણા આપે છે, તેને કારણે ઓામ ઓામ એ લયનો સ્વર છે. જે અનુમતિ કે સંમતિ આપે છે.’

આ ઉદ્ગીથ ગાન એકલા ઓઅ અક્ષર પર રચાયું છે, તે અક્ષર સ્તોભ છે, તેનું નામ પ્રણુન સામ છે. જેમાં ઝડ્યા ન હોય, પણ જેમાં એકલા અક્ષર હોય, જેમાં સામગ્રામનો લય સંગત થાય, તેવા સ્તોભ અક્ષર અનેક છે. તેમાંના તેર સ્તોભના અક્ષરો લઈ, ગાન અને ઉપાસનાની વિચારણા અહીં રજૂ કરી છે:

૧ ‘આ પૃથ્વીલોક છે, તે હાડ છે, એ સ્તોભ અક્ષરની ભાવનાર્થી ઉપાસના કરવાની છે, તે રીતે વાયુલોક હાં, ચંદ્રલોકઅથ, આત્મલોક ઇહ, અભિનલોક ઇ, આદિત્યલોક ઉ, નિષ્ઠવલોક-જે આમંત્રણુનો વાચક છે, તે એ, વિશ્વેદેવો ઔહોયિ, પ્રજાપતિ હિમુ, પ્રાણુ સ્વર, અન્ન યા, વિરાટ અન્ન તે વાગુ અને આ બાર હાડ, હાઇ, અથ, ઇહ, ઇ, ઊ, એ, ઔહોયિ, હિમુ, સ્વર, યા અને વાગુ સ્તોભની ગણુનામાં તેરમો સ્તોભ હુમુ છે; તે બધાં સ્તોભગાનોની સાથે સંચાર કરે છે; તેથી તે અમુક ઇપે છે, એવું સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી, તેને કારણે તે અનિરુક્ત છે.

‘આ તેર અક્ષરો સ્તોભ છે અને તે સ્થાંતર વગેરે સામનાં ગાન સાથે ગવાય છે. હવે જેમ ઓંકાર અક્ષરમાં ઉદ્ગીથની ભાવના કરી, તેની ઉપાસના જણાવી છે, તે રીતે આ હાડકાર, હાઇકાર, અથકાર વગેરે તેર સ્તોભોનાં ઉપાસના સ્વતંત્ર છે, તે રહુસ્થને જણાને, તેની જે લોકો ઉપાસના કરે છે; તેને વાળ્ણી પોતે સર્વ સારદ્યપ તત્ત્વને હોઢી આપે છે.

અહીં જેમ તેર સ્તોભ અક્ષર બતાવ્યા; ઓમજ સામગ્રામમાં દેવાતાં અક્ષર, પદ, વાક્ય વગેરે સ્તોભોનાં ગણુના સ્તોમાનુસંહાર અંથમાં કરેલી છે, તે સ્તોભ પણ ઝડ્યાઓ અને મંત્રો જેટલો જ અંથ પ્રમાણુ ગણ્ય છે.

આ સ્તોભ ઉપરાંત ઝડ્યાઓ પરં મંડાએલ ગાનોના પ્રકારો, લક્ષણો અને ઉપાસનાઓ બતાવેલો છે. હવે દરેક સામગ્રામ પર રજૂ થતી સાત ભક્તિઓની ઉપાસાનાને અહીં બતાવે છે.

૨ ‘પૃથ્વી, અભિન, અંતરિક્ષ, આદિત્ય અને ઘૌસ એ પાંચ લોકો છે; તેમાં આરાહ અને અવરોહના ક્રમે દરેક સામગ્રામની પાંચ ભક્તિઓની ઉપાસના કરવાની છે. આરાહ ક્રમ આ છે; પૃથ્વી તે હિંકાર, અભિન તે પ્રસ્તાવ, અંતરિક્ષ તે ઉદ્ગીથ, આદિત્ય તે પ્રતિહાર અને ઘૌસ-સ્વર્ગતે નિધન છે. આવર્તનનો અવરોહ ક્રમ છે, તે રીતે ઉપાસના કરો, તો ઘૌસ તે હિંકાર, આદિત્ય પ્રસ્તાવ, અંતરિક્ષ તે ઉદ્ગીથ, અભિન તે પ્રતિહાર અને પૃથ્વી તે નિધન છે.

‘હવે જેમ પાંચ ભક્તિઓ દરેક ગાનમાં હોય છે, એમ જ વરસાદ થાય, તેમાં પાંચ પ્રક્રિયા જોવાને મળે છે; જેમકે (૧) પુરોવાત, વરસાદ આવતા પહેલાં પવન

કુંકાય (૨) મેધ-વાદળ આવે (૩) વૃષ્ટિ-વરસાદ પડે (૪) વિઘુત-વીજળીના ચ્યમકારા થાય (૫) મેધગર્જના થાય; તેની સાથે વરસાદ પડતો બંધ થાય. અહિ સામલક્ષિતનાં લક્ષણોની ઉપાસના આ પ્રમાણે કરવાની છે; (૧) જે પુરોવાત છે, તે હિંકાર છે (૨) જે મેધ જન્મે છે, તે પ્રસ્તાવ છે (૩) જે વૃષ્ટિ થાય છે, તે ઉદ્ગીથ છે. (૪) વિઘુત-વીજળીના ઝયકારા થાય છે, તે પ્રતિહાર છે અને (૫) જે મેધ ગર્જનાથી વરસાદ પડતો બંધ થાય છે, તે નિધન છે.'

આ ઉપાસનાઓમાં પંચલક્ષિત લેવામાં આવી છે. સામગ્યાનની પ્રક્રિયામાં પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ, પ્રતિહાર, ઉપદ્રવ અને નિધનનો નિર્દેશ કરી, હિંકાર અને આહિને જોડી સાત લક્ષિતઓ બતાવી છે, ઉપરની પાંચ લક્ષિતઓમાં હિંકારનો નિર્દેશ છે; તેમાં ઉપદ્રવ જેવાને ભળતો નથી. હિંકાર, ઉદ્ગીથ અને આહિ સાથે સાથે જેવાને ભળે છે. આ પ્રક્રિયા ઉપાસનાની ભાવનામાં વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે. તેની વિવેચનામાં આ અભિવાદી અને રહસ્યવાદીની ભાવના જોઈ એ :-

'જેમાં મુખ્યત્વે વાણીની દાઢિ કરવાની છે, તેમાં સામગ્યાનની સાત લક્ષિતઓ સમસ્તરૂપે છે. તેની ઉપાસના આ રીતે કરવાની છે. હુમ્ હુમ્ એ રીતે વાણીનું જે ઉદ્ઘારણ છે, તે હિંકાર લક્ષિત છે; પ્ર છે, તે પ્રસ્તાવ, આ છે, તે આહિ, ઉત્ત છે, તે ઉદ્ગીથ, પ્રતિ છે, તે પ્રતિહાર, ઉપ છે, તે ઉપદ્રવ અને નિ છે, તે નિધન. આ રીતે સરખા વર્ણાની તુલનામાં સાત લક્ષિતઓની શરૂઆતના વર્ણો લઈ ઉપાસના બતાવવામાં આવી છે.'

આ પહેલાં આહિત્ય-સૂર્યમાં પાંચ લક્ષિતવાળા ગાનની ઉપાસના બતાવી છે. તે આહિત્ય-સૂર્યમાં વૃદ્ધિ કે હાનિ થતી નથી, તેમજ તેની દાઢિ સર્વે પ્રાણીઓ અને પહાર્થી પર એક સરખા હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ બધાને એક સરખા રીતે ભળે છે. ઉદ્ઘથી શરૂ કરી, અસ્ત થવા સુધીની પ્રક્રિયા એક સરખા હોય છે, તેની અહિ એક સરખા રીતે રજૂઆત થતાં સામની સાત લક્ષિતઓની સાથે સરખામણું કરી છે. આ સામ છે, તે સમાન છે, એક સરખા છે, માટે સમસ્ત છે. એ ભાવના પર પૂરેપૂરે ભાર મૂક્તાં, આ રહસ્યવાદી જણાવે છે:

'જે આહિત્ય છે, તેમાં આ બધાં ભૂત-પ્રાણીઓ અનુગત છે; અર્થાત્ તેનો આશ્રય લઈ જવનોના કુમ સાચવી રહ્યાં છે. તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે. સૂર્ય ઉગે છે; તે પહેલાં તો લાલ હોય છે; તે હિંકાર લક્ષિતનું રૂપ છે. ગાય વગેરે પશુઓ, તેને અનુગત થાય છે. આને કારણે સૂર્યના ઉદ્ઘય પહેલાં પશુઓ જાગી જય છે અને

સામગામની ત્રિવેણી

ત હિમુ, હિમુ કે હુમુ હુમુ જેવાં ઉચ્ચારણું કરે છે, તે સામનો હિંકાર છે અને તથી પશુઓ હિંકારભાજુ-હિંકારનાં લાગીદાર ગણ્યાય છે.

‘નયારે સ્ર્યું ઉગો છે, ત્યારે તે તેજસ્વી હોય છે, તે પ્રસ્તાવ ભક્તિનું ઇપ છે; તેને મનુષ્યો અનુગત થાય છે. આને કારણે સ્ર્યુંનો ઉદ્દ્ય થતાં, મનુષ્યો રતુતિ-પ્રાર્થના કરતાં હોય છે; તે દેવોની પ્રશંસા છે, તે ઇપે સામની પ્રસ્તાવ ભક્તિ છે અને તથાં મનુષ્યો પ્રસ્તાવભાજુ ગણ્યાય છે.

‘સૂર્યોદય થયા પછી પાંચ ઘડી સુધીના કાલને સંગવ કહે છે. ગાયોને દોઢી લીધા પછી, ગોશાળાથી છોડી, ગોચર ભૂમિમાં ચરવા જવાનો તે સમય ગણ્યાય છે. એ રીતે સૂર્યનાં કિરણો ગો છે, તેમનો આ સંગમ કાળ છે, તે આદિ ભક્તિનું ઇપ છે. તે આદિનું એક જ રવિપ હોય છે અને તે ઔકાર છે. તે પ્રસ્તાવ પછી અને ઉહૃગીથ પહેલાં આવે છે. તથાં એમ કહી શકાય કે, તે પ્રસ્તાવ અને ઉહૃગીથનો સંગમ સાંધે છે; તે આદિ ભક્તિને પક્ષીઓ અનુગત થાય છે. તે પક્ષીઓ અંતરિક્ષમાં આલંખન વિનાજ પોતાનાં પાંચ પર ઉડતાં રહે છે. તે અંતરિક્ષ પણ પૂર્વી અને આકાશનો સંગમ સાંધે છે. તે ઇપે સામનાં આદિ ભક્તિ છે અને તથાં પક્ષીઓ આદિલાજુ ગણ્યાય છે.

‘તે પછીનો મધ્યાહ્ન કાળ આવે છે; તે ઉહૃગીથ ભક્તિનું ઇપ છે. તે સામગાનનું મુખ્ય ઇપ છે. તે ઉહૃગીથને દેવો અનુગત થાય છે, કારણુકે ઉહૃગીથ શ્રેષ્ઠ ઇપ છે, તે દેવોને પ્રિય છે અને તેને કારણે દેવો પોતે પ્રનાપતિનાં સધળાં પ્રનાજનો-માં શ્રેષ્ઠ ગણ્યાય છે તે દેવો ઉહૃગીથભાજુ ગણ્યાય છે.

‘મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્નનો કાળ ગોરજ ગણ્યાય છે. ગાયો ગોચરથી પાછી ફરે છે, પણ ગોશાળામાં નહિ આવતાં માર્ગે વિસામો લે છે; તે કાળ પ્રતિહાર ભક્તિનું ઇપ છે. આ કાળને પ્રનાજનોના ગર્ભો સંગત થાય છે, અર્થાત્ સામાન્ય રીતે આ પ્રસ્તવકાળ ગણ્યાય છે, તે પ્રતિહારને બધા ગર્ભો અનુસરે છે, એટલે કે ગર્ભો મૂળમાંથી છૂટી દ્વાર સુધાં આવે છે, પણ બહાર પડતા નથી, તે રોકાઈ રહે છે, આથી પ્રતિહારનો સાંધે તેમનાં તુલના થાય છે. માટે ગર્ભો પ્રતિહારભાજુ ગણ્યાય છે.’

‘આ પછીનો કાલ સાંજ ગણ્યાય છે; તે અપરાહ્ન પછીનો અને સૂર્ય આથમે, તે પહેલાંનો કાળ છે. તે ઉપદ્રવ ભક્તિનું ઇપ છે. અરણ્ય વન જંગલનાં ધાતકી પશુઓ તેને અનુગત થાય છે. ગોપાળો અને શિકારીઓ પોતપોતાનાં સ્થાનોએ પાછા ફરે છે, તે જોઇને હિંસક પશુઓ દોડાદોડ શરૂ કરે છે, અર્થાત્ તેમના ઉપદ્રવ વધી જય છે. તે પોતાનાં નિવાસ સ્થાન અને ગુફાઓ છોડી, બહાર નીકળે છે, માટે આ જંગલી પશુઓ ઉપદ્રવભાજુ ગણ્યાય છે.

‘સાંજ પછી સ્તુર્ય આથમે, તે અસ્તકાળ ગળુાય છે; તે કાળ નિધનલક્ષ્ણિતનું રૂપ છે. તે નિધનને પિતાઓ અનુગત થાય છે. પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતુમહને પ્રસન્ન કરવા, આષ્ટતર્યાણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે દર્ભ પર તેમના પિંડ મૂકાય છે. આ પિંડને મૂકવાના છે, માટે તેને નિધન-નિદ્વસ્તિ કહે છે. આથી પિતૃઓને નિધનભાગ કહે છે. આ રીતે આદિત્ય-સ્તુર્યને આધારે સવારથી સાંજ સુધીના સાત કાળ બને છે, તે સ્તુર્યનાં જ સાત સ્વરૂપો છે, તેનાં સાથે સામગ્રાનની સાત લક્ષ્ણિતઓનાં ઉપાસના કરવાની કહી છે.’

સામ ગાનાર ઉદ્ગગાતા ખીજ ગાયકોની સાથે સંગત થઈને સાત લક્ષ્ણિતઓ સાથેના સામગ્રાનનાં મંડાણ કરે છે. તે સામગ્રાનની પરિલાપાઓ બધાને ન સમજાય તે સ્વાભાવિક છે. ગાન ગાવા પૂરતી એ પરિલાપા મર્યાદિત નથી. તે ગાનના કર્મભા ભાવનાનો રસ પૂરવામાં આવે છે. તે પરથી ઉપાસનાઓ રજુ થાય છે તેમજ તેના રહસ્યને ઉકેલવા શાનની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે.

આ યજ્ઞ કર્મ જીવન કર્મનું એક પગલું છે; જીવન પદ્ધતિનું એક દર્શાન છે. માનવે જીવનનો એક આદર્શ રજુ કરવો હોય; તો તેણે સેવા અને પરોપકારને માગે જવું જોઈએ. યજ્ઞ એ પ્રકારના કર્મનું પ્રતીક છે, એજ રીતે લક્ષ્ણિત કે ઉપાસનાનું આલંબન પ્રતિમા છે. માનવ જે કર્મ કરે છે, તેમાં તેને બીજાની સહાયતા મળે, તો તે કર્મ સક્ષળ થાય, સિદ્ધ થાય. કર્મ કરતા પહેલાં કર્મ વિષેનું જ્ઞાન પણ માર્ગદર્શિક બને છે.

આમાં મુખ્ય તો કર્મ છે. જે કર્મ કરશો, તે સક્ષળ થશો. જે ચરશો, તે ફરશો. જે કર્મ કરતો નથી, હાથ પગ છલાવતો નથી; તેને મૃત્યુ ગળી જય છે. અમ એજ શ્રી છે. અગરત્ય ઋષિ છે; તે જેતી કરે છે. કૃપિ હાથે થાય છે, તેના સાથે હૈયાનો સાથ છે. જેના હાથ રમતા રહે છે અને હૈયામાં શમતા જાગે છે, તેને અમનો આનંદ આવે છે. એ અમભાં, કૃપિમાં તેને મંત્રનું દર્શાન થાય છે, માટે તે ઋષિ ગળુાય છે, તે કૃપિનું દર્શાન છે; તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું પરિણામ છે. આ બાંને ઋષિ છે. સોમનાં વેલને તે પત્થર પર પાસે છે. તે સોમવેલની સાથે પાળી મેળવે છે, તે સોમને ચાળણીમાં ગાળે છે. એક એક ચમકતું બિંદુ ટપકે છે, તેમાં તેને છંદુ ચંદ્રનાં દર્શાન થાય છે. પવમાન=ગળાતા સોમને જોઈ, તેને મંત્રનાં દર્શાન થાય છે, તેને હૈયે ઋચાઓ જાગે છે. તેનું નામ પાવમાનાં ઋચાઓ છે. તેમાં સામગ્રાન જાગે છે, સવન કરવાના સમયે સામગ્રાન જાગે છે. આ સોમ અને આ સામ તેની એકતા સધાય છે. સોમ તૈયાર થાય, તે કર્મ; તેની સાથે સામગ્રાન ગવાય, તે પણ

સામગ્રામની વ્રિવેણી

કર્મ છે, તેની સાથે ભાવ જાગે છે. તે કર્મ અને ભક્તિની સાથે સાચી સમજણ ભણે, તો સુમેળ સધાય.

એકેય કર્મ ભક્તિ કે જ્ઞાન વિનાનું ન હોય, તેની ચીવટ અહીં જોવાને ભણે છે, પણ કર્મની ભૂમિ તો મુખ્ય છે. વાતનાં વડાં ન થાય, કે ભાવનાનાં બોજન ન પીરસાય. કર્મ કરતાર જ પ્રગતિ સાધે છે. એ દાખિયે વેદની સંહિતાઓતો મંત્રો તે પર આલણું ત્રયો વ્યાપ્યાન અને વિવેચન રૂપે છે; તેમાં કર્મ મુખ્યરથાને છે, તેની સાથે આરણ્યકની ભાવના અને ઉપનિષદ્ધની જ્ઞાન વિવેચના સંગત કરવાની છે.

સંકુલપ સાથે, મંત્રના પાઠ સાથે, સેવાના ભાવ સાથે જે કર્મ થાય તે એક કર્તવ્ય બની જાય છે. તે એક ઇરજ ગણ્યાય છે, તેમાં ધર્મનો ભાવ પેતા થાય છે. તેમાં એક દૈવત જાગે છે, તે કર્મ સ્થૂલ નહિ રહેતાં, સૂક્ષ્મ બને છે, તેની જડતા દૂર થાય છે. તેમાં આત્મભાવની જ્યોતિ જાગે છે. એમાં રસ પેતા થાય છે. એક એક કર્મ, સોમનું એક એક સવન ગણ્યાય છે.

સામગ્રાન એકલું કર્મ છે, તેમાં ઉપાસના જગાડવાની છે. ભાવનાનો સંપુટ ભરવાનો છે, તેનું નિવેદન—નૈવેદ્ય ધરવાનું છે. સામગ્રાન એક પ્રતીક બને છે, તો સામગ્રાનની સાત ભક્તિઓ ઉપાસનાના ભાવનાથી એક દૈવત જગાડે છે. તે સાત ભક્તિઓનાં નામ છે, તેમના અક્ષરોની ગણુના કરવામાં આવે, તો તેમાં પણ સામગ્રાન છે, તેને અતિમૃત્યુ સામ કહે છે. તેના ગાનથી મૃત્યુ પર વિજય ભણે છે. જે આદિત્ય છે, તેથા કાલની ગણુના થાય છે. તે કાલમૃત્યુ બને છે. આદિત્યમાં સાત ભક્તિઓની ભાવના પૂરો અને તે પારિલાંઘિક શાખદોની ગણુના કરી, તેમાં સમતા જગાડો, સામભાવ પૂરો, તો મૃત્યુ તરી જવાય, એ રહસ્ય અહીં રજૂ થાય છે:

‘જેમ ઉદ્ગીથ એ ત્રણ અક્ષરની ઉપાસના કરી; એમ જ સામની સાત ભક્તિઓનાં નામના અક્ષરોની ગણુના કરી; તેમાં ત્રણ ત્રણ અક્ષરોની સમભાવના—સામની સમતા જગાડી, ઉપાસના કરવાની છે; તેનું નામ આત્મસંભિત ગાન છે; તે અતિમૃત્યુ ગણ્યાય છે એ નજરે જેતાં હિંકાર એ ત્રણ અક્ષર છે, પ્રસ્તાવ એ ત્રણ અક્ષર છે, એ રીતે બંને ભક્તિઓમાં અક્ષરોની ગણુના સરખી છે.

‘તે પછી આદિ તે એ અક્ષર છે અને પ્રતિહાર એ ચાર અક્ષર છે. આદિમાં પ્રતિહારનો એક અક્ષર લો, તો ત્રણ ત્રણ અક્ષરોની ગણુના સરખી થાય. તે પછી ઉદ્ગીથ એ ત્રણ અક્ષર અને ઉપદ્રવ એ ચાર અક્ષર છે, તે બંનેને જોડો, તો ત્રણ ત્રણ અક્ષરોની ગણુના સરખી કરવામાં આવે, તો વધારાનો એક અક્ષર બાકી રહે.

તે પછી નિવન ના ત્રણું અક્ષર સરખા છે. આમ સાત ભક્તિઓની અક્ષર સંઘા બાવીશ થાય છે. તેમાં એકવીસ અક્ષરોની સંઘા પ્રમાણે આદિત્યની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. જેમકે બાર માસ, પાંચ અદ્ધતુઓ અને ત્રણું લોક પર એકવીશમા સ્થાનમાં આદિત્ય રહે છે. તે આદિત્યથી પર સ્વર્ગલોક છે, તે બાવીશમો છે, ત્યાં કોઈ શોક રહેતો નથી અને હુઃખ વિના-નાક સુખનું સ્થાન છે. આદિત્યની ઉપાસનાથી સાધકજ્ઞન મૃત્યુ પર વિજય મેળવે છે અને તે સ્વર્ગના સુખને મેળવે છે.'

આ જીવન એક યત્ન છે, તેમાં આહુતિ આપવાની છે. એક આહુતિનું દ્રોધ છે: સોમ. તેના રસ ગ્રહ-ચમસમાં ભરી હેવોને આપવાના છે. આ હેવયરા છે, તેમાં સોમ મુખ્ય સામન્ની છે, તેની સાથે બીજી સાધન સામન્ની વસાવવાની છે. આ બીજે આત્મયાગ છે, તેમાં બહારની સાધન સામન્ની કામ આવતી નથી. ત્યાં બધું આત્મરૂપ છે. આત્મા જ હેવ અને આત્મા જ ઇવિ, આત્મા જ અર્જિન અને આત્મા જ યજમાન છે. બધું જ અલક્ષ્મી સમાધિ રૂપે છે.

હેવયાજ અને આત્મયાજ ભાવનાની બાબતમાં એકતા સાધે છે. આ ભાવની ભૂમિકા છે, ઉપાસનાની સાધના છે, ત્યાં ત્રિવેણીનો સંગમ સાધવાનો છે. તેમાંથી આ તો સામગ્રાનની ત્રિવેણી છે. સામગ્રાનમાં સાત સ્વર છે, તો તેને સાધનાર ત્રણું યમ છે. દરેક ગાનમાં સાત ભક્તિઓ છે, તેને સાધનાર ત્રણું બાબત છે. તેની ભાવનામાં ત્રણું હેવ છે, તો ત્રણ વેદની શૈલી છે, ત્રણ આત્માના વૃત્તિઓ છે, વાળ્ણી, પ્રાણું અને ચક્ષુ. સાત સાતનાં સ્પેટકોમાં ત્રણું ત્રણના સંગમ સંધાય છે, સામની ત્રિવેણી રચાય છે. તેની ભાવના અહીં રજૂ થાય છે:

‘આ સૃષ્ટિનાં સર્જન થતા પહેલાં તો પ્રસિદ્ધ આકાશ હતું. તે આકાશ તો સૃષ્ટિના સર્જન પછી પણ એવું ને એવું છે; અર્થાત તેમાં કોઈ જાતનો ફેરફાર થયો નથી. એ જે છે, તે આકાશ છે અને તે ધીન્દ્ર છે, અર્થાત્ આકાશ એક ભૂત પદાર્થ છે, તો તેનો હેવ ધીન્દ્ર છે. હવે જે ધીન્દ્ર છે, તેજ આ સામ સ્વર છે: અર્થાત્ સ્વર એ રાખ્દ છે, તે આકાશનો ગુણ છે અને તેનો હેવ ધીન્દ્ર છે. આમ સામ સ્વરની ત્રિપુરી છે: તેનો અધિભૂત પદાર્થ આકાશ, અધિહેવત ધીન્દ્ર અને અધ્યાત્મ તે સ્વર છે.

હવે આકાશને વૈરનારી સાત હિશાઓ છે, તો સામગ્રાનને ભર્યાદામાં રાખનારી સાત ભક્તિઓ છે, તેની પરસ્પર સંગતિ આ રીતે બને છે: આકાશની પૂર્વ દિશા છે, તે સામની હિંકાર ભક્તિ છે, દક્ષિણ દિશા તે પ્રસ્તાવ, પશ્ચિમ દિશા તે આદિ, ઉત્તર દિશા તે ઉદ્ગીથ, ઉપરનું સ્વર્ગ તે પ્રતિહાર, મધ્યનું અંતરિક્ષ તે ઉપરદ્રવ અને નાચેનું પાતાળ તે નિધન છે.

આ સ્પેટવિધ સામ છે. જે ભાવુકજ્ઞન એ સાત પ્રકારના સામને જણે છે, તે સાત દિશાઓની કામનાઓ મેળવે છે. તે બધું જ પ્રાપ્ત કરે છે, બધું જ જીતી લે છે, પછી તેની કોઈ કામના અધુરી રહેતી નથી.

‘સામગ્નાન ત્રિવૃત્ છે, અર્થાત્ તેની મુખ્ય લક્ષ્ણ ઉહૃગીથ છે; તેનાં ગાન કરતી વખતે ત્રણુ આવત્તન કરવાનાં હોય છે. આ ત્રિવૃત્ ઉહૃગીથને ચાર ચાર પાદ ગણુવામાં આવે છે, તેમાં આ ચાર દૈવત પાદ છે: અહીં, ધન્દ્ર, પ્રજ્ઞપતિ અને અન. જે દૈવત છે, તેને આધારે આત્મશરીરનાં ચાર પાદ ગણ્ય છે; તે પ્રમાણે અહીં તે પ્રાણુ છે, ધન્દ્ર તે વાણી છે, લારખાદ પ્રજ્ઞપતિ છે, તે મન છે અને અન્ન તો ચોથું છે, જે અધિદૈવત છે, તેજ અધ્યાત્મ છે.

‘હવે એમાં સામલક્ષિતનું’ ઈપ ગણુવામાં આવે. મન એજ હિંકાર છે, વાણી પ્રસ્તાવ છે અને પ્રાણુ ઉદ્ગીથ છે. ત્યાં પણ અન્ન તો ચોથું પાછ હોય જ. હવે જે કંઈ વિચારમાં હોય, તેનો અમલ વાણીથી કરે છે, પ્રાણીથી હોરે છે, મનથી ગતિ કરે છે. આમાં બીજુ ધંદ્રિયોની ગતિ રોકી શકાય છે, પણ મનની ગતિ રોકી શકાતી નથી; જે મનોરથ છે, તેનો નિરોધ થઈ શકતો નથી. તે તો જ્યાં જ્યાં કામના કરે, ત્યાં ત્યાં પોતાને અને યજ્ઞમાનને હોરી જ્ય છે.

‘ઉપર ને અધ્યાત્મ અને અધિભૂત ઘતાવ્યું; તેનું અધિદૈવત આ છે. ચંદ્ર છે, તે (મનનાં) હિંકાર છે, અગ્નિ છે, તે (વાળુનો) પ્રસ્તાવ છે, આહિત્ય-સૂર્ય છે, તે (પ્રાણુનો) ઉદ્દુગીથ છે અને ને આપોદેવી છે, તે તો ચોયું પાદ છે અને તે તો દેખીતું અન્ન છે.

‘આ વિવત ઉદ્ઘગીથ છે; તે ગાયત્ર સામનું એક . ૩૫ છે. તેમાં ચાર ચાર પાદની કલ્પના છે, એ રીતે આડ પ્રકાર થાય છે. હવે જે ગાયત્રી છંદ છે, તેમાં આડ અક્ષર હોય છે. એ ઇપે અહીં ગાયત્રીને વાણીનું અલ-હિવ્ય સ્વરૂપ કર્યું છે. તે ગાયત્રને જાળુનાર અલને મેળવે છે, તેમજ આ લોકમાં પશુની સમૃદ્ધિ પણ મેળવે છે, કારણું કે પશુને ચાર પગમાં મળીને આડ ખરીઓ હોય છે.

આમ સામગ્રાનમાં સ્વર મુખ્ય છે. તે સરસ્વતીના પ્રવાહની જેમ સરતી રહે છે, છતાં ત્રિવૈષ્ણીના સંગમ પર સરસ્વતીનાં દર્શન થતાં નથી, ત્યાં તે ગુપ્ત રીતે રહે છે.

આ સામગ્રાન કર્મનો પ્રવાહ છે, શાનતી ગંગા અને લક્ષ્મિની યમુના સ્વતંત્ર રીતે દૂર દૂર સુધી વહેતાં રહે છે, તો પણ પ્રયાગની ભૂમિ પર તેમનાં ભિલન થાય છે, ત્યારે સરસ્વતી જૈવી સામ ગાનની સ્વરસરિતા ગુમ રીતે વહેતી જ રહે છે. સામ ગાનની આ ત્રિવેણી પર સાધના અને લાવનાનાં સ્નાન કરવા સર્વે પ્રબળજનોને નિમંત્રણ અપાય; તેમાં પદ્મિના દ્રવિડ જનો, પૂર્વના ગૌડજનો અને મધ્ય ઉત્તર દક્ષિણાના સારસ્વતજનોનો સુમેળ સધાય; તો સામનાં ગાન સર્વમાં સમાન લાવના જગાડે, એ સામગ્રાનની સરિતામાં સૌ જનોએ સ્નાન કરી, પ્રસન્ન બનવાતું છે. મન પર શાન્તિના સૂર વહેવડાવવાના છે.

કંસ પોતે યદુરાજ હતો, પણ તે રાક્ષસોની સોખ્તે અઠી ગયો, એટલે તે રાક્ષસ બની ગયો; તે કૃષ્ણને શત્રુ ગણવા લાગ્યો. તે પોતે કૃષ્ણ પાસે જતો નહિ, કારણું કે તેને જે મળવા જાય, તે તેનો થઈ જાય; એ ભય હતો. તેનામાં જે કોઈ હોપ હોય; તેને અનુરૂપ સાથી મળી જાય. એ રીતે અધાસુર તેના પાપનો પ્રતિ-નિધિ હતો. પાપ જગે; તે બધું ગળી જાય. તેણું અજગરનું ઇપ લીધું અને તે મુખ ફાડી ગોવર્ધનના માર્ગ સુધી ગયે.

કૃષ્ણના સાથી નાના ગોવાળો હતા અને તે વાછડાં ચરાવતા. એ બાળકોમાં કોઈ પાપ ન હતું. અજગરને જોઈ, તે રાજ થયા. તેમને થયું; ‘આ તો આપણો ગોવર્ધન છે, તેણું આજે ઇપ બદલ્યું છે, ચાલો આનંદ આવશે’ અને તે અંદર ચાહ્યા ગયા; વાછડાંની સાથે જ !

કૃષ્ણ પણ બાળક ખરા, પણ તે બલા ભોળા નહિ. બધું જણે અને કયાંક ફૂસાય, તો ઘૂરવાના ઉપાય પણ જણેજ ! અજગરના ઇપને જણી લીધું અને આંખ મીંચી અંદર પ્રવેશ પણ કર્યો ને અજગરે ઓઠ ખીડી દીધા. વિરાટ ઇપે મુખ ફાડી નાખ્યું અને કૃષ્ણ બહાર આવ્યા; વાછડાંને ગોવાળોને બહાર કાઢ્યા, પણ તે બધાંને મૂર્ખ્ય આવી ગઈ. અજગરના વિષે તેમના પ્રાણું લઈ લીધા હતા.

એ કૃષ્ણ પાસે એક કળા હતી. તે વાંસળી પર સૂર રેલાવે ને સૂતેલો બેઠો થાય, જિંધતો હોય તે જગી જાય, ભરેલો,

૩ સામગ્રાનનાં દરા વિશ્વાષ્ટ ગાન

સામગ્રાનનાં દર્શાવિશિષ્ટ ગાન

હોય, તે જીવતો થાય. વિપયનાં વિપ લાગ્યાં હોય, તે ધોવાઈ જય અને અમૃત રસનાં પાન મળે; એવી એ કળા હતી.

તે સાંભળતાંજ વાછડાંમાં પ્રાણું આવ્યા, બાળકો જીવતા થયા અને બધા લેગા થઈ કૃષ્ણનાં કીર્તન કરવા લાગ્યા અને આનંદથી ઐલવા લાગ્યા. એ કૃષ્ણની બંસરી જેણે જેણે સાંભળી; તે બધાનાં જીવન અજર અમર બની ગયાં છે.

એ બંસરી એક વાંસનો ટૂકડો છે, પણ તે સ્વર રેલાવે છે, એજ રીતે સામગ્રાન સ્વર રેલાવે છે, ત્યારે જીવનમાં નવી ચેતના ઉભી થાય છે, અવનવી પ્રેરણા પ્રામ થાય છે. એ કૃષ્ણના ગુરુ વોર આંગિરસ હતા. તેમણે ગાનનાં દર્શાન કર્યાં છે, એવી જ રીતે ખીજ પણ અનેક ઋષિમુનિઓ થયા છે, તેમને સામગ્રાનનાં દર્શાન થયાં છે. એ સામનાં ગાન જેની પર મંડાયાં છે, તે ઋચાઓનાં દર્શાન કરનાર ઋષિઓ જુદા છે અને તે ઋચાઓ પર સામગ્રાનનાં મંડાણું થયાં છે, તેના ઋષિઓ પણ જુદા છે.

મૂળ ઋચામાં રહેલ છંદ અને દેવ બહ્લાતા નથી; પરંતુ સામગ્રાનનાં દર્શાન કરનાર ઋપિ પ્રમાણે સામગ્રાનનાં નામ બને છે. એ નામના પ્રકારો વ્યવસ્થિત છે અને સાર્થક છે. આ ગાનોનાં નામ પાંચ પ્રકારનાં મુખ્યત્વે હોય છે : (૧) જે ઋષિઓ સામગ્રાનનાં દર્શાન કર્યાં હોય. તે ઋષિના નામ પરથી સામગ્રાનનું નામ પડે છે : જેમકે ગૌતમસ્ય પર્ક : ઉશના ઋષિનું ઔષણ વગેરે (૨) જે ઋચા પર ગાન મંડાય, તે ઋચાની અંદરના શાખાઓ પરથી : જેમકે વિશોવિશીય, યજ્ઞાયજ્ઞીય (૩) નિધનલક્ષ્મિના વર્ણ કે શાખાઓ પરથી દક્ષણિધન, વષટકારણિધન. (૪) ગાનના ક્લાદેશ પરથી જેમકે સંવર્ગ, રાક્ષોધન તેમજ (૫) વીક, નીક જેવા નિરથ્રક વર્ણ પરથીજે

મંત્રદષ્ટા ઋષિઓનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે, એ રીતે ગાનના દ્રષ્ટા ઋષિઓનાં નામ અહીં જેવાને મળે છે. હૃદયની ભાવના અને ચૈતન્યની સ્કૂરણા મંત્રદર્શાનમાં છે; તે જ ભાવે આ સામનાં ગાન છે, જેમાં દિવ્ય ભાવનાં સ્કૂરણ છે, એ, ગાનનાં મંડાણું મૂળ ઋચાઓ પર થાય છે, તે સાથે ઋચાઓ વિનાનાં કેટલાંક વર્ણ, પદ કે વાક્ય છે, જેમાં ઋચાને અહ્લે સ્વરનાં પ્રાધાન્ય છે. સ્વર સુભધુર લાગે, એ તો સામનું ગૌરવ છે, સાથે સ્વર સુસ્તુત-સુષ્ઠુ હોય, જેથી સ્વરમાં દિવ્ય ગુંજન હોય, જે દૈવતને જગાડે, દેવની પ્રેરણની મળે અને જીવન દિવ્ય બને; આ ધ્યેય પણ સામગ્રાન સેવે છે; જેમાં નાની મોટી ધર્માચ્છાઓની પૂર્તિ પણ જેવાને મળે છે.

આ ઋષિઓએ પ્રહરનાં કે સમય, સમયનાં ગાન પણ ગાયાં છે; યજ્ઞાગના જુદા જુદા પ્રયોગો પ્રમાણે એ ગાનોની વિવિધતા પણ છે અને તેથી ગાનોની મૂળ લાક્ષણ્યિકતા પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મંત્રોની દિવ્ય ભાવના જેવીજ

ગાનોની પણ ભાવના સાથેની માંડળી છે, જે મુખ્ય પરંપરા પ્રમાણે ગુરુ અને શિષ્યની પરંપરાએ ઉતરી આવી છે. એ મૌખિક પરંપરા ક્યાંક અટકી ગઈ છે; એ ક્યાંક અટવાઈ ગઈ છે અને ક્યાંક શિથિલ બની ગઈ છે, તો પણ તે ગાનોનાં સ્વરૂપો, લક્ષણો, પરિભાષાઓ, રીતિઓ, શ્રુતિઓ વગેરેનો નિર્દેશ આહણુંચે. અને સ્ત્રયંથોમાં જેવાને મળે છે.

એ અભિસલાઓ યોજતી, જેમાં અભિવાદીઓ, રહસ્યવેતાઓ, કર્મઠ શાસ્ત્રીઓ, સાધકજ્ઞનો વગેરે અવારનવાર મળતા, તેઓ ચર્ચા વિચારણા કરે, પ્રશ્ન ને ઉત્તર ધરે, સંવાદો રજૂ કરે અને તેનાં સંકલન, સંગ્રહન, સંચોજન થાય; એ મુખપાઠમાં સચવાય; એ માટે દૂંકાં, સંજાલક્ષી સૂત્રોનાં દર્શાન પણ એ પ્રાચીન સાહિત્યની એક અનોખી લેટ છે.

આ સામગાનો મંત્રપાઠ જેટલાંજ મહત્વનાં છે, એનાં વિસ્તાર ફળક સ્વર સાગરની જેમ વિસ્તૃત છે. એ ગાનોનાં સર્જન, નવ સર્જન થતાં રહ્યાં છે, તેથી તે ગાનોને ગણુનામાં આંકી શકાય નહિ, તો પણ તેમાંનાં કેટલાંક મુખ્ય ગાનોની ગણુના જેવાને મળે છે. તે પરથી ખીનાં ગાનોનાં પણ સ્વરૂપ, લક્ષણ, પ્રયોજન વગેરે સમજ શકાય; એ ભાવના રહેલી છે. એ પ્રકારનાં દર્શેક ગાનની રજૂઆત આ રહસ્યવાદીઓ, અભિવાદીઓ, પ્રયોગશાસ્ત્રીઓ વગેરેએ કરી છે, સાથે મંત્રદસ્તાઓની મૂળ ઋચાઓમાં પણ એ વિશિષ્ટ ગાનોનાં નામ અને લક્ષણ પણ જેવાને મળે છે.

સામગાનોને રજૂ કરવા માટે સૌ પ્રથમ તો સોમયાગનું અતુભૂતાન છે. અહીં ક્ષામ અને સોમની એકતા વણ્ણાઈ છે. સોમના રસની સાથે સામના સ્વરની ભાવના છે. સોમની વેલમાં રસ છે, તે વેલને પીસી, વાર્તી ચાળણુભીમાં ગાળી રસ જુહે પાડવામાં આવે; તેને પાવમાન સોમ કહે છે. તેને ગ્રહ-ખાલી પાત્રોમાં ભરી, દેવાને આહુતિ-ઇપે ધરવામાં-આવે છે. એ પ્રક્રિયાને સવન કહે છે: સવારનાં સવન અને બપોરનાં સવન પદ્ધી સાંજનાં સવન થતા પહેલાં, સોમવેલના રસ ઘૂંઠી પડે છે, વેલના ફૂચા-કરજીપ બચેલા હોય, તેમાં જલ રેડી રસ તૈયાર થાય. આ રસ તો ઘૂંઠી પડે, પણ સામનાં ગાન ચાલુ હોય; એના સ્વરો નવા રસ પૂરે છે.

એ રોજે રોજનાં સવન સોમયાગના એકાઉ, અહીન અને સત્ર પ્રમાણે ગોડવાયાં છે, તેમની પ્રક્રિયા એક સરખી છે, પણ સામગાનની ઋચાઓ અને ગાનો કરતાં રહે છે. રોજે રોજનાં પ્રાતઃ સવનમાં બહિષ્પવમાન સ્તોત્ર અને આજ્ઞાસ્તોત્ર એક જ ગાનમાં રજૂ થાય છે; તે ગાયત્ર ગાન છે. માધ્યંહિન સવનનાં માધ્યંહિન પવમાનનાં સ્તોત્રમાં અનેક તૃય - ત્રણ ઋચાઓનાં સ્કુત પ્રમાણે ગાયત્રગાન.

સામગ્રાનનાં દશ વિશિષ્ટ ગાન

ઉપરાંત ખીંનાં ગાન પણું ગવાય છે. તે પછીનાં ચાર પૃષ્ઠ સ્તોત્ર છે; તેમાં એક એક સ્કૃતમાં એક જ તુચનાં આવર્તન થાય છે; તેમાં પણું ગાયત્ર ગાન ઉપરાંત ખીંનાં ગાન નિયમિત ગવાય છે. તે પછીના સાયં સવનમાં આર્બ્બવ પવમાન સ્તોત્ર અને યજાયશીય સ્તોત્રમાંથી ગાયત્ર ગાન સાથેનાં ખીંનાં ગાન રજૂ થાય છે. આ પ્રક્રિયા એક સરળી હોવા છતાં, તેનાં સ્વર્ણપો અને લક્ષણો વિવિધ છે; માટે તેની ચર્ચા વિચારણા જુદા જુદા અહ્લવાદીઓએ રજૂ કરી છે. આમાંનાં પૃષ્ઠસ્તોત્રમાં રજૂ થતાં સાત ગાનોની વિચારણા આ રીતે શરૂ થાય છે:

૧ ‘અહીં ને છ પૃષ્ઠ ગાન છે, તે તો સાચેજ આ વાણી છે. જ્યારે સોમધાગ ચાલે છે, ત્યારે ઉહુગાતાઓ આ ગાનના પ્રયોગ કરે છે અને ઝડતિબને તે વાણીનાં સ્તોત્ર સાથે વિહાર કરે છે: અર્થાત् રથન્તર, બૃહત્, વૈરાજ, રૈવત અને શાકવર એ છ ગાનોમાંથી એક એક ગાનનો પ્રયોગ થાય છે ને સોમરસનાં અહૃપાત્ર ભરાઈ આહુતિઓ અપાય છે.

‘એ રીતે વાણીનો પ્રયોગ છે, તે પહેલા અહોરાત્રને અનુસરી રથંતરગાન બને છે. આ વાણી છે, એતો પૃથ્વી છે અને વાણી એતો રથંતર છે, તે ઇપે વાણી બોલે છે. ખીંન અહોરાત્ર ને અનુસરી બૃહત્તી (બૃહત્ ગાન) બને છે. ‘તે ઝડતિગ્ર પોતે આ શ્રેષ્ઠ વાણીને બોલે છે.’ આમ સાંભળનાર યજમાન બૃહત્તી વાણી વિશે કહે છે, તેનું કારણ આ છે કે, બૃહત્તીવાણી દૂરથી સંભળાય છે.

તે વાણી ખીંન અહોરાત્રને પામી વૈરાજ બને છે. ને વાણી આમ વાંકીચુંકી-વિવિધર્ણપે રજૂ થાય છે. જેમકે, આવો, જાઓ, લાવો, લઈ જાઓ, ખાઓ, પીઓ વિજેર. તે વાણું ચોથા અહોરાત્રને પામી વિરાદ બને છે. તેને તૂણીં નિષદ્ધમ્ કહે છે. વાણીનું આ વૈરાજ સ્વર્ણપ છે, ને ગુણિયલ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ પોતાનાં સ્થિતિમાં વિરાટ બનીને એકેલો હોય, તેને વિષે ખીંન પુરૂષો જિજાસા કરે છે કે, આ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ મૌન ધારણ કરીને એકેલો છે, તે તેનું વિરાટ ઇપ છે. તે વાણી પાંચમા અહોરાત્રને પામી શાકવરી (શાકવર ગાન) બને છે. ને વાણી મેળવીને વિશેષ માન્ય શિષ્ટ પુરૂષ કાર્ય કરવા શક્તિમાન બને છે, તે શાકવરર્ણપ છે. તે વાણી છઢા અહોરાત્રને પામી રૈવતી બને છે. વાણીનું એ રૈવતી ઇપ છે, ને ઉત્તમ ખાવાલાયક અન્નને આપે છે.

અહીં સોમધાગનો એક એક દિવસ તો અહોરાત્ર ગણ્યાય છે, તેને મુખ્ય સુલ્યાદ્ધિન કહે છે. એક દિવસમાં પૂરા થના સોમધાગને એકાહ, એ, ત્રણ, ચાર વર્ગેરથી લઈ અગિયાર કે બાર દિવસ સુધીના અહોરાત્રોને અહીન અને તેરથી શરૂ

કરી હજનર સુધીના અહોરાત્રોને સત્ર કહે છે. એકાહમાં એકજ પૃષ્ઠગાન હોય; પરંતુ દ્વાદશાહ અને સત્રમાં છ અહોરાત્રોમાં ક્રમથી છ પૃષ્ઠગાનો હોય; તેનાં નામ, સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા ઉપર ખતાવી છે. તેનો ક્રમ આ રીતનો છે:

૧. 'તે પહેલું ગાન રથંતર સામ હોય, બીજું બૃહત્ સામ, ત્રીજું વૈઝપ સામ. ચોયું વૈરાજ સામ, તે પછી પાંચમું શાકવર સામ અને રેવતી સામ ઉત્તમ છેલ્લું હોય.'

આ છ ગાનો જુદી જુદી રીતે રજૂ થાય છે; તેમાં પણ દરેકગાનના અંતિમ-નિધન કહે છે, તે નિધનમાં જુદાં જુદાં પદ ઉમેરાય છે અને તે રીતે તેનાં ઝપ બદ્લાય છે, તે વિષે અલ્લવાદી જણાવે છે:

૨. 'ગાનના અંતમાં નિધનરહપે વાગુ સુકાય, તે રથંતર, ધળા સુકાય તે વૈઝપ, સ્વરૂ સુકાય તે વૈરાજ અને બૃહત્ સુકાય તે બૃહતરહપ; શકવરાં તે તો શાકવર અને રેવતી એ તો રેવત સામ છે. ૩ આ છ પૃષ્ઠ સામની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે રજૂ થઈ છે:

'પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી: 'હું બહુ થાઓ, પ્રજ્ઞન બતું,' એ રીતે તેણે મૌન રાખી મનથી ધ્યાન કર્યું, એ રીતે જે મનમાં હતું; તેજ બૃહત થયું, તેણે ધ્યાન કર્યું કે, મારી અંદર ગલ્લ રહેલો છે; તેને વાણીઓ પેઢા કર્યાં. તે રીતે તેણે વાણીને ઘૂર્ણી સુક્રી, તેજ રથંતરરહપે થઈ. તેની વ્યુત્પત્તિ આ છે. ધન્દે કહ્યું: 'હે મર્યાદાના માનવ, જેમ રથ હોય; તે માણસોને લઈ જાય છે, એમ જ વેહની વાણી છે, તે દેવોનું વાહન છે. તે દેવોને તુરતજ હોરી લાવે છે, માટે તેને રથંતર કહે છે.'

બૃહત્ અને રથંતરનાં વિવિધ ઝપ આ રીતે રજૂ થયાં છે:

૪. 'બૃહત્ સામમાં અંતે નિધન તરીકે ઔર અને રથંતર સામમાં ઐડ પદ જોડાય છે. ઔર છે, તે ધરા અન્ન છે; તે તેનું સાધન ગણાય છે. ઐડ તે ધડા પણું છે, તે તેનું સાધન ગણાય છે એ રીતે મન તે બૃહત અને વાણી રથંતર છે, સામ બૃહત અને કર્ત્યા રથંતર, પ્રાણ બૃહત અને અપાન રથંતર. એ સ્વર્ગ લોક બૃહત અને આ પૃથ્વીલોક રથંતર; આ બધા ઝપનાં મનથી ધ્યાન ધરી, સામનાં ગાન ગાવાનાં છે.'

૫ પૃષ્ઠ સામની સાથે વામહેવ્ય ગાન જોડેલ છે, તેની કથા આ રીતે રજૂ થઈ:

૫. 'આપોદેવી હતાં, તેમને કર્તુકાળ પ્રામ થયો. તેમની પીઠ પર વાયુ પ્રવૃત થયો. તે બંનેના સંયોગથા વામ-મનગમતું. વસુ-વન પેઢા થયું. તેને સૌ પહેલાં ભિત્ર અને વરુણે જોયું. તેમણે જણાયું; હે મર્યાદાના, દેવોમાં આ ગાન વામ-વરણાય છે, તે જણાં; લાધુ. તે પરથાં તે વામહેવ્ય ગણાયું.'

૧. કેંબ્રિનીય આલાણ ૨, ૧૦૬ ૨. જે. પ્રા. ૨, ૧૬ ૩. તાંડયમહાઆલાણ ૭, ૬

૪. તાં. મ. પ્રા. ૭, ૬, ૧૭ ૫. તાં. મ. પ્રા. ૭, ૮-

સામગ્રાનનાં દશ વિશિષ્ટ ગાન

‘તે વામહેવ્યને હાથમાં લઈ મિત્ર અને વરણુ ઓલ્યા. ‘આ વસુને અમે જાણ્યું’, માટે આ ગાન અમારાં;’ ત્યાં પ્રજાપતિએ જણુાવ્યું. મારાથી આ ગાન થયું, માટે તે મારાં’ ત્યાં અભિએ કહ્યું: ‘મારા પછી આપોદેવી થયાં, તેનું આ ગાન માટે તે અન્ન મારાં’ ત્યાં ઈન્દ્ર કહ્યું: ‘આ ધન શ્રેષ્ઠમાં રહે, માટે તે મારાં, કારણુકે હું તમારામાં શ્રેષ્ઠ છું; ત્યાં વિશ્વે દેવોએ કહ્યું; ‘આપો દેવીથી’ આ ધન થયું, માટે તે બધા દેવોનું હોએ.’ એ પછી પ્રજાપતિએ નિખુંય આપ્યો હે, ‘આ વસુ વામહેવ્ય સર્વનું હો, કારણુકે તેની પર આપણા બધાનાં જીવન નસે છે. એ લાવે તેમણે બધાં પૃષ્ઠોગાનોની વચ્ચમાં વામહેવ્યગાનને ગોડવી દીધું’ જેથી તે સર્વે દેવોનું થયું; માટે વામહેવ્ય સર્વહેવત્ય ગણ્યાય છે.

‘કયા ન : ‘કુદ્યામાં ક પદ પ્રજાપતિનું’ વાચક છે, કુદ્યામાં વામહેવ્ય ગાન ગવાય છે, એ રીતે પ્રજાપતિનો સંબંધ છે. ગાયત્રી છંદોમાં છે, તે ગાયત્રી અભિની છે, માટે અભિનને સંબંધ છે. પૃષ્ઠોમાં ગોડવાય છે. તે પૃષ્ઠોના દેવ ઈન્દ્ર છે, તેથી ઈન્દ્રનો સંબંધ છે. એ ગાનની સાથે મૈત્રાવરુણ શસ્ત્રનાં શાંસન થાય છે, માટે તનો સંબંધ મિત્ર અને વરુણની સાથે છે. કયા ન : એ કુદ્યાના છેલ્લા ચરણુમાં ‘શત’ ભવા સ્યૂત્યે’ વાક્ય છે, તે બહુ દેવને જણુાવે છે, માટે તનો સંબંધ તો વિશ્વે દેવોની સાથે છે.’

વામહેવ્ય અને પૃષ્ઠોગાનોનો સંબંધ આ રીતે છે:

૧ ‘અહીં’ વામહેવ્ય તો પિતા છે અને પૃષ્ઠોગાન પુત્રો છે. આને કારણે પૃષ્ઠોનાં સ્તોલ વામહેવ્ય સ્તોલ સાથે ગવાય છે. હવે પુત્રથી કોઈ અશાંત-કલહ કંકાસ થઈ જય, તો પિતા તને શમાવે છે.

‘આ લોક રથંતર, સ્વર્ગલોક બૃહત્ અને મધ્યમ-અંતરિક્ષલોક તે વામહેવ્ય છે. વામહેવ્યથી બંને ગાન જોડાએલાં છે. એ રીતે જ્યારે રથંતરથી સ્તુતિ કરે, ત્યારે પૃથ્વીલોકનાં પશુઓ રથંતરની સાથે અંતરિક્ષનો આધાર લે છે. બૃહત્થી સ્તુતિ કરે. ત્યારે સ્વર્ગલોકનાં પક્ષાઓ બૃહત્ની સાથે અંતરિક્ષનો આધાર લે છે. વામહેવ્ય તો ધ્રુવસ્થાન છે.

બાર અહોરાત્રમાં પહેલાં ય અહોરાત્ર ક્રમથી પૃષ્ઠોગાન પ્રમાણે ચાલે છે, તેમાં પહેલા અહોરાત્રનાં પૃષ્ઠોતોત્રોમાં :રથંતર અને વામહેવ્યનો નિહેશ છે

૨ ‘આ પહેલો અહોરાત્ર છે, તે રથંતર છે, તે અલરસ્તોમ છે. તેથી પ્રથમ અહોરાત્ર નો પ્રાયણ-ઉપક્રમ થાય છે, માટે તને પ્રાયણીય અહોરાત્ર કહે છે. હવે આ પૃથ્વી નો રથંતર છે, માટે તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને, યજમાન સત્રમાં ઘેસે છે. તેની સાથે

વામહેવ્ય સામ ગવાય છે. વામહેવ્ય તો પશુओનું સાધન છે અને વામહેવ્ય પ્રજપતિનું સામગાન છે.

૧ ‘આ ખીજે અહોરાત્ર છે; તેમાં પદ્મસ્વ વાચો અગ્રિય’ ઋચા બહિપવમાન રતોત્રની સરુઆતમાં ગવાય છે. એમાં પવરવ એ પદ રથંતરનું ૩૫ છે અને અગ્રિય એ બૃહતનું ૩૫ છે. આમ પહેલાની સાથે ખીજ બૃહત્ અહોરાત્રને જોડી હે છે.

૨ ‘ખીજ અહોરાત્રના હોતાના પૃષ્ઠ રતોત્રમાં ‘ત્વામિદિધ હવામહે’ ઋચા ગવાય છે, તેમાં ત્વામ્ પદ બૃહતનું ૩૫ છે અને આ ખીજે અહોરાત્ર છે, તેનો સંબંધ બૃહતસામની સાથે છે.

પહેલા અહોરાત્રની બધી રતોત્રીયાઓની આવૃત્તિઓ નવ વાર થાય છે, તેને ન્રિથત રતોમ કહે છે. ખીજ અહોરાત્રની આવૃત્તિઓ પંદ્ર વાર થાય છે, તેને પંચદશ રતોમ કહે છે અને ત્રીજ અહોરાત્રની આવૃત્તિઓ સતત વાર થાય છે; તેને સ્પેતદશ રતોમ કહે છે; તે પ્રમણે. ચોથા અહોરાત્રમાં એકવીસ વાર એકવિંશ રતોમ, પંચમામાં સત્તાવીસ વાર સ્પેતવિંશ રતોમ અને છદ્રામાં ત્રીસવાર ત્રયસ્સિસમત રતોમ ગવાય છે. તે પ્રમણે સંબંધ જોડતાં, આ બહુવાદી જણાવે છે:

૩ ‘દવિદુતલ્યા રૂચા’ (સા. ડ. ૬૫૪) તે ત્રીજ અહોરાત્રનું પહેલું રતોત્ર છે. આ રતોત્રના ઋચામાં રહેલ દવિદુતતી પદ અભિવાચક હોવાથી ગાયત્રીનું ૩૫ છે, ખીજ પાદનું પરિષ્ટોભન્તી પદ ત્રિષ્ટુપતું અને ત્રીજ પાદનું સોમા, શુક્ર ગવા શિરઃ પદ જગતીનું ૩૫ છે. આમ ત્રણું અહોરાત્રને જોડનાર ત્રણોય છંદોનાં ૩૫ અહીં જોવાને મળે છે, તે ત્રણોયને જોડે છે.

૪ ‘ત્રીજ અહોરાત્રમાં પંચનિધન વૈ૩૫ સામ પૂર્ણરતોત્રમાં ગવાય છે. પંચંપદા પંક્તિ છંદ છે. પાંચ નિધન છે, તે પાંચ ઋચાઓનાં ૩૫ છે. અહીં રથંતર તે પૃથ્વીલોક અને બાહ્રત તે સ્વર્ગલોકનું ૩૫ છે. બૃહદ અને રથંતર એ એ અનડવાહ—ગાડે જોડેલા બળદ છે, જે સ્વર્ગલોક માટે જોડાય છે.’

દ્વાદશાં સોમયાગમાં પહેલો અને છેદ્યો અહોરાત્ર એક ૩૫ હોય છે, તે જુદો પાડતાં દશરાત્ર થાય છે, તેમાંનો છેદ્યો અવિવાક્ય અહોરાત્ર ગણ્યાય છે. બાકીના નવરાત્રના ત્રણું ત્રણું ત્રિરાત્ર બને છે, તેમાં ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ અને જગતીનો ક્રમ છે. પ્રથમ ત્રિરાત્ર સમાપ્ત કરી, ખીજ અને ત્રીજ ત્રિરાત્રમાં પણ ત્રણ છંદ હોય છે, તેમાં ક્રમ બદલાય છે. પ્રથમ ત્રિરાત્ર ગાયત્રી સુખ, ખીજે ગાયત્રી મધ્ય એટલે કે જગતી, ગાયત્રી

अने त्रिष्टुप् तेमज् त्रीज्ञे गायत्री उतम एट्ले के त्रिष्टुप्, जगती अने गायत्रीनो। अने छे. आ कम प्रभाणे संहितानां संकलन छे.

योथा अहोरात्रने वैराज कहे छे अने तेमां वधी रतोत्रीयाओ। एकविंशस्तोममां गवाय छे.

१ ‘पवमानो अजीजनत्’ (सा. ८८६) ऋच्या अनुश्टुप्-प्रतिपतनी साथे गवाय छे, तेमां अजीजनत् ते वैराज सामनुं इप छे अने ते योथा अहोरात्रमां गवाता एकविंश रतोमना विराट छांदने अनुश्टुप् छे. तेज रीते पृष्ठस्तोत्रना पिवा ‘सामम्’ (सो. ६२७) मां आयत पद छे, ते योथा अहोरात्रनुं इप छे.

२ पांचमा अहोरात्रने शाकवर कहे छे, तेमां वधी रतोत्रीया समविंश रतोममां गवाय छे, ते विषे अह्मवादी जणावे छे:

‘गोवित् पवस्व (सा. ८५५) ऋच्या अहिष्पवमान रतोत्रनी प्रतिपद् छे, ते पांचमा अहोरात्रनुं इप छे. कारणुके हवे आमां गोवित् वसुवित् हिरण्यवित् जेवां पदो छे अने पृष्ठ रतोत्रमां शक्वरी छांदनी रतोत्रीया भण्याय छे.

शाकवर गाननी व्युत्पत्ति विषेनी कथा आ अह्मवादी रजु करे छे :-

३ ‘धृन्द्र प्रज्ञपति पासे देऊ गयो। अने तेणु पूछ्युः। ‘वधे अंधकारथी दांडी हेनार वृत्र छे, तेने शा रीते द्वूर करवो।? प्रज्ञपतिए पोतानुं धृन्द्रिय वीर्य व्यत आपनार सामर्थ्य गायत्री वगोरे छांदेथी भेगुं करीने ते धृन्द्रने आप्युः। अने कह्युं के, ‘आ वीर्यथी वृत्रने हणुवा शक्तिमान था। आम तेनुं नाम शक्वरी पडयुः। ते सामर्थ्ये वृत्रनी सीमा-शिरने भेदी नाप्युः, भाटे ते ऋच्याओ। सीमा गण्याई, सीमा तेज सिमा छे। सीमा भेदातां महन्य शण्ह थयो; तेना अनुकरणु इपे महन्या ऋच्याओ। गण्याई। हवे महन्य ए महान वोष थयो, भाटे ते ऋच्याओ। महानाम्नी गण्याई; ए शाकवर गाननी ऋच्याओ। छे:

छांडा अहोरात्रने रैवत कहे छे, तेमां वधी रतोत्रीया त्रयस्मिंशत-उत्त रतोममां गवाय छे; ते विषे आ अह्मवादी जणावे छे.

४ ‘ज्योतिर्यज्ञस्य (सा. १०३१) ऋच्या अहिष्पवमान रतोमनी प्रतिपत छे, तेमां ज्येऽतिपद छांडा अहोरात्रनुं इप छे. तेनुं कारणु आ छे; आ ज्येऽति छे;

१. तां. भ. अा. १२, ७, ५-६ २. तां. भ. अा. १३, १, १, २ ३. तां. भ. अा. १३, ४, १
४. तां. भ. अा. १३, ७, १

અર્થात જેમ ગાયત્રી છંહોના જ્યોતિ છે, તેમજ સામગાનોમાં રૈવત ગાન જ્યોતિ છે. તેમજ વ્રયસ્તિમંશતુ સ્તોમોમાં જ્યોતિ છે; તેનું અનુસંધાન સારી રીતે કરે છે, તથા પુત્રનો પુત્ર પણ જ્યોતિષ્માન બને છે.

૨ ‘રૈવતીન’ ઋગ્યામાં રૈવત ગાન ગવાય છે. આ રૈવતી શાખદ ર્થી ધનનો વાચક છે. તે ગાનમાં છ પદ જોડવામાં આવે છે. તે ઘડનિધન છઠા અહોરાતને ધારણ કરવા માટે છે.’

આ ગાનોનાં લક્ષ્ણ અને સ્વરૂપ અહીં બતાવ્યાં છે. તેમાં સૌ ગ્રથમ ગાયત્રી ગાન આવે છે. તેને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સોમયાગના પ્રાતઃ સવનનાં બંને સ્તોત્રોમાં ગાયત્રી ગાનજ ગવાય છે. તે પછી માધ્યંદિન અને સાયંસવનમાં બીજાં ગાનોની શરૂઆત પણ ગાયત્રી ગાનથી થાય છે. આ ગાન વિષેની વિચારણા અહીં વાદીએ દારા આ રીતે થઈ છે:

૩ ‘અહીં ગાયત્રી છે, તેમાં ગાયત્રિ કિયાપદ શુતિકર્મ માટે છે, તે હેવને પ્રકાશિત કરે છે. તેની બીજી વ્યાખ્યા આલણ પ્રમાણે છે, જ્યારે પ્રજ્ઞપતિએ પોતાના મુખથી વેહનાં ગાન શરૂ કર્યાં; ત્યારે સૌ પ્રથમ તેમના મુખમાંથી ગાયત્રી છંહ પ્રગટ થયો, જે વેહોના સાર ઇપે જોવાને મળે છે.’

રહસ્યવાદી તેનું નિઝપણ આ રીતે કરે છે:

૪ ‘આ બધું જે ભૂત-પ્રાણિમાત્ર છે, તે બધું ગાયત્રીજ છે. તે ઉપરાંત જે કંઈ વાણીઝપ છે, તે બધું ગાયત્રી ઝપ છે; એટલે કે વાળ્ણી આ સર્વ ભૂત-પ્રાણિ-માત્રનાં ગાન કરે છે અને તેનાં રક્ષણ કરે છે. ગાયત્રિ ચ ત્રાયતે ચ તે ગાયત્રી છે. આમ જે સર્વ પ્રાણીઓનાં રક્ષણ કરનારી વાળ્ણી ગાયત્રી છે, તે આ પૃથ્વી છે, માટે પૃથ્વી પણ ગાયત્રી ગણ્ણાય છે.

એ ગાયત્રી છંહમાં ગાયત્રસામ છે, તે વિષે આ અહીંવાદી જણાવે છે:

૫ ‘હુવે ગાયત્રસામ સંઅંધી વિચારણા કરીએ. તેની ઉત્પત્તિ પ્રજ્ઞપતિના મુખથી થઈ છે, એ સંઅંધે તેના દેવ અર્દિન છે, કારણકે તેની ઉત્પત્તિ પણ પ્રજ્ઞપતિના મુખથી છે. અથવા તો એમ કંહી શક્કાય કે, તે પરમેષ્ઠી પ્રજ્ઞપતિના પુત્રનું સામગાન છે, એક દલિએ જુએ તો, તે હેવોના ઋષિઓનું સામગાન ગણ્ણાય.

આ ગાયત્ર ગાનની ભાંડણી માટે જુદી જુદી ઋગ્યાઓ લેવાય છે; પરંતુ જ્યાં ચેનિ ઋગ્યાઓને નિર્હેશ ન હોય અને ક્રક્ત ગાયત્ર ગાન ગાવું, એટલો જ વિધિ હોય, ત્યાં પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી ભંત્રની ઋગ્યા લેવાની છે, તેનું વિધાન આ અલ્ઘવાદી કરે છે:

‘જ્યાં સામાન્ય રીતે ગાયત્ર ગાન ગાવાનું જણુાયું હોય; પણ તેની ચેનિ ઋગ્યા જણુાવી ન હોય, ત્યાં સવિતા હેવની પ્રસિદ્ધ ઋગ્યામાં ગાયત્ર ગાન ગાવું. તે ગાયત્ર ગાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે: તત્ત સવિતુર્વરેણિયોમ् ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહોર ધિયો યો નઃ પ્રચો ૧૨૧૨ । હુમ્ આ ર । દાયો । આ ૨૬૪૫

તેના ઋપિ અને ગાનના પ્રકાર આ અલ્ઘવાદી રજૂ કરે છે:

૧ ‘તત્ત સવિતુર્વરેણ્યમ् (સા. ૧૪૬૨) ઋગ્યામાં ગાયત્રગાન ગવાય છે, તે ગાનના ઋપિ પુષ્કલ છે અને હેવ અજિત છે. જે રીતે આહેશ આપવામાં આવ્યો હોય, એ રીતે પ્રથમા ગીતિમાં ગાવાનું છે. જેનો ભાવ એવો છે કે, સામગ્રાનમાં જે પ્રથમ સ્વર મધ્યમ છે, ત્યાંથી શરૂ કરીને ચાર અક્ષરની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી લંખાવીને ગાન કરવાનું છે, તેમાં પ્રથમ ચરણ પ્રસ્તાવ કહેવાય, તેને અંતે એંકાર જોડવાનો છે. તેને છેવટે દાયો જ્ઞા ભણુાય છે; તેમાં હુમ્ આ સ્તોલ અક્ષર જોડો, અથવા તો ઋગ્યાની અંહેરના દા યો છે, તેને લંખાવી વૃદ્ધસ્વર લઈ જાઓ.’ દરેક સેમયાગનાં ત્રણુ સવન હોય છે, તેનાં સ્તોત્રોનાં શરૂઆત ગાયત્ર સામથી થાય છે; તે સ્તોત્રોનાં સુક્તો જુહાં જુહાં હોય, પણ ગાયત્રસામ એકજ છે, તે વિષે આ અલ્ઘવાદી જણુાવે છે:

૨ ‘અહીં જે ગાયત્રસામનું વિધાન છે, તે ગાયત્ર ત્રણ લોકનું ૩૫ છે; તેથી તે ગાનની ત્રણ આવૃત્તિ કરવાની છે; અર્થાત્ પહેલા ચરણથી પ્રસ્તાવ કર્યા પછી, ઉદ્ગાથ અદ્દિતમાં બીજન અને ત્રીજન ચરણની ત્રણ આવૃત્તિ કરવાની છે. આ રીતે ત્રણ આવૃત્તિઓ કરો, તેથી ત્રણ લોકની સમાનતા સધાય છે. હવે ત્રીજન આવર્તન કરો, તેમાં બાંજ આવર્તનના છેદ્વા અક્ષરને જાંચેથા ભર્ગીને ત્રીજ આવર્તનમાં સ્વરને નીચે લાવવાનો છે, તે પ્રકારને અવનર્હન કહે છે. હવે આ ગાયત્રસામમાં પ્રસ્તાવ અને ઉદ્ગાથ પછી પ્રતિહાર અદ્દિતમાં હિંકાર ભણુવાનું વિધાન છે.

‘એ ગાયત્ર ગાનની શરૂઆત ભંડસ્વરથી કરવાની છે. તે પછી તેને તારમાં જાંચે લઈ જવાનો છે અને તે પછી તારતમમાં વિશેષ જાંચે ઉડાવોને લઈ જવાનો છે. આ રીતે ગાવાથી ભૂલોંક, ભુવલોંક અને સ્વલોંકની સરખામળિમાં ગાન ગવાય છે. હવે આ ગાયત્ર ગાન એવી રીતે ગાવાનું છે કે, તેના સ્વર સ્પષ્ટ ન હોય, પણ

ઉપાંશુસ્વરથી ગવાય. તેને જે જાંચેથી નિરુક્ત-૨૫૭ રીતે ગાયો; તો તે સ્વર છુર ગણ્યાય, માટે તે ગાન કોમળ રીતે ગાવાનું છે, તેર્થી છુરતા દૂર થાય છે.'

આ ગાયત્ર ગાન અનિરુક્ત ગાવાનું છે, તે સાથે મંદ્રસ્વર અને તારસ્વર પણ પકડાય છે. એ દશ્ટિઓ પહેલું ચરણ પ્રસ્તાવ લક્ષિતથી ગવાય, તે પછી આદિલક્તિ ઓંકાર ઉચ્ચ સ્વરથી લીધા પછી ઉદ્ગીથનાં એ આવર્તન ઉપાંશુ સ્વરે ઓઠ ઇક્કે, તે રીતે ગાઈને પછી સ્વરે વ્યક્ત થાય; એ ભાવે અવ્યક્ત તે અનિરુક્ત અને વ્યક્ત તે નિરુક્ત ગાનનો મેળ એસે છે.

જેકે ગાયત્રગાન જીહ કે જિલ્લ ગાનની સંહિતાઓમાં ભણ્યાયું નથી; ખીન પરિશિષ્ટ રૂપે તત્ત્વ સવિત્રુ: (સા. ૧૪૬૨) મંત્ર પર ઓંકાર અને ત્રણ વ્યાહૃતિઓની સાથે ગાયત્ર ગાન જોવાને મળે છે, તો પણ બધાં ગાનોમાં તેનો પાઠ મંગળાચરણ રૂપે પહેલો થાય છે. તેમજ અંથાનુકમંળીના પરિશિષ્ટમાં સાત ગાનોના ક્રમમાં આ પ્રથમ છે. ગાયત્ર, આગતેય, ઐન્દ્ર, પાવમાન, અર્ક, દુંદુત, શુદ્ધિય અને શાકવર-મહાનામની એ સાત ગાનો આમે જોયગાન અને આરણ્યક ગાનની સંહિતાઓમાં આવે છે, તેનો સંખ્યાંધ સામવેદના પૂર્વાર્થિકની સાથે છે. તે પછી ઉત્તરાર્થિકના ક્રમમાં સૌથી પહેલાં બહિપ્રવમાન સ્તોત્ર અને આજ્ય સ્તોત્રમાં ગાયત્રગાન છે, તેનો નિર્દેશ જીહ ગાનમાં કર્યો નથી. તેની શરૂઆત માધ્યાંહિનપ્રવમાન સ્તોત્રના આમહીયવ ગાનથી તેમજ જિલ્લ ગાનની શરૂઆત રથંતરથી થાય છે; જે માધ્યાંહિન સવનના પૃષ્ઠ સ્તોત્રમાં ભણ્યાય છે.

યજ્ઞાયજીય ગાન સાયંસવનના અંતિમ અભ્રિષ્ટોમરતોમભમાં ગવાય છે. એ સ્તોત્રથી જ્યોતિષ્ટોમ સોમયાગની સમાપ્તિ થાય છે, જે પ્રકૃતિયાગ ગણ્યાય છે, તેને અનુસરી ખીન એકાહ, અહોન અને સત્ર સોમયાગોમાં પણ દરરોજનાં સવનોમાં સ્તોત્ર ભણ્યાય; તેની સાથે ગાનો પણ ગવાય છે, જેમાં ગાયત્ર, છ પૃષ્ઠ ગાન, વામ-હેંદ્ય, યજ્ઞાયજીય મુખ્ય છે.

યજ્ઞાયજીય સામનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણું આ અહ્લનાદીએ રન્નૂ કર્યા છે:

૧ ‘પહેલાં બધા હેવોએ ભેગા થઈ. અહ્લ-વેદરાશિના ભાગ પાડી પોતપોતાના ભાગ વહેંચી લીધા. એ ભાગ પાડતાં, જે શેષ રહી ગયો; તે તો. સર્વ વેદના રસરૂપ હતો. તે રસથી ‘યજ્ઞાયજીય’ નામના સામની રચના થઈ. આમ યજ્ઞાયજીય સામ

અલનો રસ છે; તેમજ તે પ્રજ્ઞપતિની યોનિ છે, જેથી પ્રજ્ઞપતિએ બધા યજોનાં સર્વન કર્યાં છે.

‘આને કારણે પહેલાં અલનાં અનુષ્ઠાન કરનારા દેવોએ આ સામગ્રાન ભણીને બહિષ્પવમાન સ્તોત્રની સ્યના કરી હતી, તે રચના કરવામાં તેમનો અભિપ્રાય આ હતો કે, આ સામગ્રાન પ્રજ્ઞપતિની યોનિ છે, એ કારણે તેની સ્તુતિ કરે છે અને યોનિમાં યજની સ્થાપના કરે છે.

‘પહેલાં બધા યજો અસુરોના અધિકારમાં હતા. તે સમયે દેવોએ આ યજાયજીય સામનાં દર્શાન કર્યાં; જેની મૂળ ઋગ્યામા ચાર ચરણ છે. એમાંના પ્રથમ ચરણ ‘યજાયજા વો અગનયે ભર્ણાને દેવોએ અસુરો પાસેથી અભિનહોત્ર લઈ લીધો; બીજું ચરણ ‘ગિરાગિરા ચ દક્ષસે’ ભર્ણાને દર્શાપૂર્ણમાસ્યાગ લઈ લીધો; તૃંજું ચરણ પ્ર પ્ર વયમમૃતં જાતવેદસમ્ ભર્ણાને ચાતુર્માસ્ય તેમજ ચોથું ચરણ પ્રિય મિત્રં ન શંસિષમ્ ભર્ણાને સોમયાગ લઈ લીધો.

‘આ પહેલાં અસુરો ઉપરની ઋગ્યા ભર્ણતા હતા; તેમાં દ્વૈક ચરણમાં એક એક પદ હતાં, જેમને યજા વો અગનયે ગિરા ચ દક્ષસે, પ્ર વયમમૃતં જાતવેદસમ્ અને પ્રિય મિત્રં ન શંસિષમ્ એ ઋગ્યામાં છંદનાં અક્ષરો હતા; તેમાં અભ્યાસની સાથે ઉમેરો કરીને દેવોએ છંદનાં રચના કરી અને અસુરો પાસેથી છંદ મેળવા લીધા.’

૧ આમ યજા યજા ઋગ્યા પરથી યજાયજીય સામગ્રાનનું નામ પડેલું છે અને સામગ્રાન યજની પૂર્ણાહુતિ માટે ઉપયોગી ગણ્યાય છે. તેજ રીતે રાજુન નામનું સામગ્રાન ભહુતવનું છે. તેની ઋગ્યા ઇન્દ્રં નરો (સા. ૩૧૮) છે અને તે શુદ્ધિકામ માટે પ્રયોગમાં આવે છે.

આ મુખ્ય દશ ગાનો છે. તેમાંના એક એક ગાનનાં લક્ષ્ણિતએનાં ડ્ર્પક બતાવી; તેનાં અધ્યાત્મ રહસ્ય અહીં રણૂ થયાં છે:

૨ ‘આ ગાયત્ર ગાન છે, તે પ્રાણોમાં એતપ્રોત છે, એ ઇપે તેની ઉપાસના કરવાનાં છે. ત્યાં મન હિંકાર, વાળું પ્રસ્તાવ, આંખ ઉદ્ગીથ, કાન પ્રતિહાર અને પ્રાણ નિધન છે.

‘આ રથન્તર ગાન છે. તે અભિનમાં એતપ્રોત છે. અભિન સળગાવવા એ અરણિનાં લાકડાં ધસવામાં આવે, તે મંથન કિયા હિંકાર, ધૂમાડો થાય તે પ્રસ્તાવ, અભિન સળગે તે ઉદ્ગીથ, અંગારા થાય તે પ્રતિહાર અને અભિનનાં શમન થાય, તે નિધન છે.

‘આ વામહેવ્ય ગાન છે, તે સ્ત્રી પુરુપના મિથુનલાવમાં ઓતપ્રોત છે. બંને મંત્રણું કરે, તે લિંકાર, રાજુ થાય તે પ્રસ્તાવ. સ્ત્રી સાથે ચુવે તે ઉહૃગીથ. પરસ્પર ભણે તે પ્રતિહાર અને સમય જ્વતાં સમાપ્તિ કરે તે નિધન.

‘આ ખુલ્લહગાન છે, તે આહિત્ય-સૂર્યમાં ઓતપ્રોત છે. ઉગતો સૂર્ય લિંકાર, ઉગેલો સૂર્ય પ્રસ્તાવ, મધ્યાહ્નનો સૂર્ય ઉહૃગીથ, પાછલા પહોરનો સૂર્ય પ્રતિહાર, અને આથગાતો સૂર્ય નિધન છે.

‘આ વૈશ્વ ગાન છે, તે મેધમાં ઓતપ્રોત છે; જ્વલનાં વાહળ બેગાં થાય, તે લિંકાર, જ્વલ જરેલો ગેધ ચઢે તે પ્રસ્તાવ, વરસાન વરસે તે ઉહૃગીથ, વીજળીના ઝાંકારા થાય અને મેધના ગડગડાઈ થાય, તે પ્રતિહાર અને મેધ વરસીને પકડાઈ જાય, તે નિધન છે.

‘આ વૈરાજ ગાન છે, તે ઝડુઓાગાં ઓતપ્રોત છે, વસંત લિંકાર, શ્રીમત પ્રસ્તાવ, વર્પા ઉહૃગીથ, શરહ પ્રતિહાર અને શિશિર-હેમન્ત નિધન છે.

‘આ શાંકવરીઓ (શાંકવર ગાન) છે, તે લોકોમાં ઓતપ્રોત છે. પૃથ્વી લિંકાર, અંતરિક્ષ પ્રસ્તાવ, દુલોદ ઉહૃગીથ, હિંદુઓ પ્રતિહાર અને સમુદ્ર નિધન છે.

‘આ રૈવતીઓ (રૈવત ગાન) છે, તે પશુઓમાં ઓતપ્રોત છે. અન-અદ્રી લિંકાર, વૈણાં પ્રસ્તાવ, ગાયો ઉહૃગીથ, વોડા પ્રતિહાર અને પુરુપ નિધન છે.

‘આ યજાયસીય ગાન છે, તે શરીરનાં અંગોમાં ઓતપ્રોત છે: રૂવાણ લિંકાર, ચામડી પ્રસ્તાવ, માંસ ઉહૃગીથ, હાડકાં પ્રતિહાર અને મજજી નિધન છે.

‘આ રાજન ગાન છે, તે હેવોમાં ઓતપ્રોત છે. અર્દિન લિંકાર, વાયુ પ્રસ્તાવ, આહિત્ય-સૂર્ય ઉહૃગીથ, નક્ષત્રો પ્રતિહાર અને ચંદ્રગા નિધન છે.

‘આ સામાન્ય સામગાન છે. તે બધામાં ઓતપ્રોત છે. વેહોની નણ વિદ્યાઓ લિંકાર, નણ લોકો પ્રસ્તાવ, અર્દિન વાયુ અને સૂર્ય નણ હેવો ઉહૃગીથ, નક્ષત્રો, પક્ષોઓ અને મરીચિ-સૂર્યનાં કિરણો પ્રતિહાર તેમજ સર્પો, ગંધર્વો અને પિતરો નિધન છે.’

અહીં હશ સામગાનના સાથે સામાન્ય સામગાનની ઉપાસનાઓ બતાવી, તે દરેકના સાથે લેડાતી પાંચ લક્ષ્મિઓનાં રહસ્ય જ્વતાબ્યાં છે. લોકવ્યવહારમાં પ્રાણ, અર્દિન, મિથુન, સૂર્ય, મેધ, ઝડુઓ, લોકો, પશુઓ, શરીરનાં અંગો અને હેવો પ્રસિદ્ધ પહાર્થીં છે, તેમની સાથે તે તે સામગાનનાં લક્ષ્મણ જ્વતાબ્યાં છે તેમજ તે પહાર્થીની પ્રક્રિયાઓની સાથે સામગાનની પાંચ લક્ષ્મિઓની સરખામણું કરી છે

આ સામગાનની પરિભાષાઓ પ્રસિદ્ધ નથી અને પ્રક્રિયાઓ પણ જણાતી નથી. સામગાન ગાનારા ઉદ્ગાતાઓ પણ તે વિશેષ પ્રક્રિયાઓ અને પરિભાષાઓથી

અનુણુ છે, તે વિશેપજ વેદપાઠીઓ પણ આ પ્રકારનાં રહસ્ય જણે, તો તેથી ગાનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે, તેમજ તે તે ગાનની સક્ષળતા સિદ્ધ કરે.

સામગ્રાનતા વિશેપ પ્રકારો અને સ્વરોનાં ઉચ્ચારણો અને આંદોલનો પણ એક વિશેપતા ધરાવે છે, તેનું રહસ્ય પણ અહીં રજૂ થયું છે:

‘જ્યારે એ સામગ્રાનાર ઉદ્ગગાતા વિશેપ પ્રકારના સ્વરોનાં ઉચ્ચારણું કરે છે, ત્યારે તેનાં રહસ્યને જણુનાર વિદ્યાન તે સ્વરોને આ રીતે જણે છે: સામગ્રાનતોં એ વિનિહિ સામ છે. જેમ ઋપલ (ખળદ) નાદ કરે, તે તૃતીય સ્વર છે, તેની સાથે ઋપલની સરખામળિ છે, તેથી તે સ્વર પશુઓને હિતકારી છે.

એ ઉહુગીથ સ્વર છે, તેના દેવ અર્જિન છે. જે સ્વર સામાન્ય છે; તે વ્યક્તા થતો નથી. માટે તે અનિરુક્ત છે, તેના દેવ પ્રજાપતિ છે. જે નિરુક્ત સ્વર છે, તેના દેવ સોમ છે. જે સ્વર મૃદુ અને શ્લદ્ધણું છે, તેના દેવ વાયુ છે, જે સ્વર શ્લદ્ધણું અને ખળવાન છે, તેના દેવ ધન્દ છે. જે સ્વર કૌંચ પક્ષીનો છે, તે સ્વરના દેવ ઘૃહસ્પતિ—ગુરુ છે. કાંસના રણકા જેવો જે અપધ્યાનત—ધોર સ્વર છે; તેના દેવ વરુણ છે. તે ધોર સ્વર છોડીને બાકીના સ્વરોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.’

અહીં જે સ્વરોનાં ઉચ્ચારણું બતાવ્યાં છે, તેમાંના ઋપલનાં અનુકરણું રિ સ્વર તૃતીય અને કૌંચના અનુકરણું મ સ્વર પ્રથમ ગળ્ણાય છે; એ પરથી સામગ્રાનતા અવરોધણું કભમાં મ ગ રિ સા અને નિધપ મ સ્વરો પકડાય છે, તેનાં રહસ્ય અહીં બતાવેલ છે, તે પરથી તેમના વિશિષ્ટ દેવો અર્જિન, પ્રજાપતિ, સોમ, વાયુ, ધન્દ, ઘૃહસ્પતિ અને વરુણ બતાવ્યા છે, તે પણ સ્વરોનાં રહસ્યે ઉકેલવામાં ઉપયોગી બને છે.

આ વિશિષ્ટ સ્વરો સાથે સામગ્રાનોની માંડળી થાય છે, તેમાં તે તે સ્વરોનાં પ્રાધાન્ય લઈ, દેવો વગેરેને સંતોષ આપવાનો ભાવ અહીં રજી થાય છે:

‘૨ અમે દેવોને પ્રસન કરવા અમૃતત્વ સ્વરોનાં ગાન કરીએ, પિતૃઓને માટે સ્વધા સ્વરનાં, મનુષ્યો માટે આશાસ્વરનાં, પશુઓ માટે તૃણ અને જલના સ્વરનાં, યજમાન માટે સ્વર્ગ લોકના સ્વરનાં; તેમજ પોતાની જત માટે અન આપનાર સ્વરનાં ગાન કરીએ; આ ભાવ મનમાં રાખાને પ્રમાદરહિત બની સામ ગાનાર ઉદ્ગગાતાએ સ્તુતિ કરવી જોઈએ.

‘આ સામગ્રાનમાં વિશિષ્ટ વર્ણોનાં ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, તેમાં આકાર વગેરે સ્વરો ધન્દનાં બલ વધારનાર પ્રાણુને સ્થાને છે, શપસ, હ એ ઉષ્મા વર્ણો પ્રજાપતિ કે વિરાટ કરયપના સ્થાને છે કથી લઇને મ સુધાના પૃચ્છાશ સ્પર્શ બંજનો મૃત્યુના સ્થાને છે.

આને કારણે જ્યારે ધૂન્દના સ્થાને રહેલા સ્વરોનાં ઉચ્ચારણું કરવામાં આવે, ત્યારે તેનાં ઉચ્ચારણું ધોપવાળાં અને બળવાન હોવાં જોઈએ. અને તે ઉચ્ચારણું કરતી વખતે ‘હું ધૂન્દમાં બલ પૂર્ણ છુ’ એ રીતનો વિચાર કરવો. એ રીતે જ્યારે પ્રજ્ઞપતિના સ્થાને રહેલા ઉષ્મવર્ણાનાં ઉચ્ચારણું કરવામાં આવે, ત્યારે તેનાં ઉચ્ચારણું વિવૃત-વિશેપ બક્ત થાય; એ રીતે થવાં જોઈએ, જે આંદર હથાયેલાં ન હોય કે વધારે પડતા બહાર હેંકાયેલાં ન હોય. તેજ રીતે જ્યારે મૃત્યુના સ્થાને રહેલા સ્પર્શ વર્ણાનાં ઉચ્ચારણું થાય, ત્યારે તેનાં ઉચ્ચારણ મંદ મંદ કે તોડી તોડીને અસ્પષ્ટ રીતે નિદ્ધિં થવાં જોઈએ. એમ ઉષ્મા વર્ણાનાં ઉચ્ચારણ કરતી વખતે ‘હું પ્રજ્ઞપતિને મારી જત આપું છુ’ એ ભાવ અને સ્પર્શ વર્ણાનાં ઉચ્ચારણું કરતી વખતે ‘હું મારી જતને મૃત્યુથી મુક્ત કરું છુ’ એ ભાવ મનમાં લાવવો જોઈએ.

રહસ્યવાહીએ સામગ્નાનનાં રહસ્ય ઉકેલ્યાં છે ને સામગ્નાનનો ક્રમ પણ વ્યવસ્થિત કર્યો છે. ગાયત્રગાનને સૌથી પ્રથમ રણ્ણ કર્યું છે, તો રથંતર અને બૃહત્તની વચ્ચમાં વામહેય ગાન મુક્તીને, તેનો મહિમા વંવાર્યો છે. યશાયશીય ગાન સમાપ્તનમાં આવે છે, તો રાજ્યન સામ શુદ્ધ માટે આવસ્યક ગણ્યાય છે. એજ ગાનો વિષે અહ્નવાદી-જનોએ વિવિધ વિચારણાએ રજ્ઞુ કરી છે, તો મંત્રદષ્ટ નક્ષિઓ એ સામ સ્વરોની વિવિધતાનાં તેમજ સામગ્નાનોનાં લક્ષણોનાં નિરૂપણ કરી, તેનાં રહસ્ય ઉકેલે છે; તે મંત્રવાણી વિવિધરૂપે રજ્ઞુ થઈ છે:

૧ ‘એક નક્ષત્ર-પ્રકૃતિની પ્રથમ જન્મેલી વાણી છે, તેના છ પ્રકાર છે, એ તો છ સામગ્નાન છે, જે છ અહોરાતના ક્રમને સાચ્યવે છે. એ તો આમાંનું પણ સામ છે. એમ મોટા હળને છ બળહ જોડવામાં આવે અને તેથી છ પ્રકારની ભૂમિએ ઘેડાય, એમજ આ છ સામગ્નાન છે, તે આકાશ અને પૃથ્વીમંહળને ઘેડી રહ્યા છે, એમ અહ્નવાદીએ જણ્યાવે છે:

૨ ‘એ અહ્ના અતિથિ છે, ઉપા તેમની રતુતિ કરતાં લિંકાર ગાય છે, સવિતા-સૂર્ય પ્રસ્તાવ લણ્ણે છે, બૃહસ્પતિ ઉદ્ગીથ ગાય છે, ત્વષ્ટા પ્રતિહાર લણ્ણે છે અને વિશ્વેદેવા નિધન લણ્ણે છે. એજ રાતે ઉગતો સૂર્ય લિંકાર, સંગત-સવારનો સૂર્ય પ્રસ્તાવ, મધ્યાહનનો ઉદ્ગીથ, હળતા પહોરનો પ્રતિહાર અને આથમતો સૂર્ય નિધન લણ્ણે છે.

૩ ‘સૌથી પહેલાં વિરાટ કામધેનુ હતી. તે અંતરિક્ષમાં ચાર પગ ફેલાવીને ઉલ્લી રહ્યો. દેવો અને મનુષ્યોએ તેનાં દ્વાધ દોહવાની ધૂચા કરી. તેમણે તે ગાયને ઓલાવીને; હે, જોઈ આવો, હે સ્વધા આવો, હે સૂન્દર આવો, હે ધરાવતી આવો.’

ત ગાયનો વાઠડો ઈન્દ્ર થયો, ગાયત્રી દોહવાનું પાત્ર થયું, મેધ થાન થયાં, બૃહત્ અને રથંતર જમણી બાજુના એ સ્તન થયા, તો ડાખી બાજુના એ સ્તન યજાયજિય અને વામહેન્ય થયા. હેવોએ રથંતરથી ઔપધિઓને, બૃહત્થી વિવિધ વાણીને, વામહેન્યથી જલ સુક્રમજલ—આપો હેવીને અને યજાયજિયથી યજને દોહી લીધા.

૧ ‘એ સૌ પહેલાં પ્રગટ થએલું અધ્યાત્મરૂપ હતું; જેને વ્રાત્ય કહે છે. એ વ્રતધારી ખલ્લ ઉભું થયું અને તેણે પૂર્વ દિશા તરફ ચાલવા માંડયું, તેની સાથે બૃહદ્ અને રથંતર તેમજ આદિત્યો અને વિશ્વહેવોએ ગતિ કરી. તેણે દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા માંડયું, તેની સાથે યજાયજિય અને વામહેન્ય, યજો, યજમાને, અને પશુઓએ ગતિ કરી; તેણે પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલવા માંડયું, તેની સાથે વૈરાજ, આપોદેવી અને વરણે ગતિ કરી. તેણે ઉત્તર દિશા તરફ ચાલવા માંડયું, તેની સાથે શૈત અને નૌધસ; સાત ઋપિઓ અને સોમરાન્ધાએ ગતિ કરી

૨ ‘અહીં સ્તોમ છે, જેમાં સ્તોત્રની સ્તોત્રાંયાઓનાં આવર્તન છે. તેની સાથે યજુ, ઋગ્યા અને સામની પદ્ધતિ છે, તો સાથે બૃહદ્ રથંતર છે.

૩ ‘આદિયુગમાં પ્રગટ થએલ તે વ્રાત્યે એક વર્ષ સુધી જાચે ગતિ કરી. તેને હેવોએ; પૂજયું ‘હે વ્રાત્ય, તું કેમ ઉભો છે?’ તેના ઉત્તરમાં જણાયું ‘મારે માટે આસંદી-ખુરશી તૈયાર કરો’ તેને માટે આસંદી તૈયાર કરી. તેના ચાર પાયા થયા; ગ્રીજમ અને વસંત એ પાયા તેમજ શરતું અને વર્ષા એ પાયા થયા. બૃહત્ અને રથંતર એ ઉલ્લો ઈશ થધ અને યજાયજિય તેમજ વામહેન્ય આડી ધ્યાન થધ. ઋગ્યાઓ ઉલ્લો પાટી થધ અને યજુઓ આડીપાટી થયાં. વેદ પથારી થધ અને ખલ્લ-મંત્ર ઓશીકું થયાં. સામગ્રાન આસાદ-ચાહર થધ અને ઉહુગીથ અપત્રય-જૂલ થધ. તે આસંદી પર વ્રાત્ય ચઢી ગયા.

તેની ઉપાસના કરવામાં આવી; તેમાં અનુષ્ટાન કરનાર બૃહત્ અને રથંતર, યજાયજિય અને વામહેન્ય, વૈરાજ, તેમજ શૈત અને નૌધસ હતાં.’ તેની વ્યાખ્યા સાથે મંત્ર-ખલ્લ વાલણુંનાં દર્શન કરનાર યજુર્વેદ ઋપિ સામગ્રાનની વિવિધતાનાં આ રીતે દર્શન કરે છે:

૪ ‘આ પૃથ્વી તો રથંતર છે ને એ સ્વર્ગ બૃહત્ છે. એ રીતે બંને ગાનોમાં અંતર રહેલાં છે, તેને કારણે આજના અહોરાત્રમાં રથંતર ગાએ, તો આવતી-કાલના અહોરાત્રમાં બૃહત્ ગાવું. આ આજકાલનું અંતર છે. ભૂતકાલ રથંતર છે અને લવિષ્યકાળ બૃહત્ છે. એ રીતનું અંતર છે. પરિમિત રથંતર છે અને અપ-

૧. અથર્વ ૧૫, ૨, ૧ ૨. વાજસની યજુર્વેદ સંહિતા ૧૮, ૨૬ ૩. અથર્વ ૧૫, ૩, ૧
૪. તૈત્તરીય સંહિતા ૩, ૧. ૭

રિમિત ઘૃહ્ણત છે; એ રીતનું અંતર છે.' દરેક સ્તોત્રના સામગ્રાનની પાંચલક્ષિતઓનું નિરૂપણ આ રીતે છે.

૨ 'વાયુ એ હિંકાર ભણુનાર, અગ્નિ એ પ્રસ્તાવ ભણુનાર, પ્રજ્ઞપતિ સામગ્રાનાર. ઘૃહ્ણસપ્તિ ઉદ્ગાતા, વિશ્વેદેવો ઉપગાતાઓ, મરુતો પ્રતિહાર ગાનાર અને ધીન્દ નિધિન ગાનાર છે. એ દેવો, ગાયત્રગાનથી પ્રાણુના ભરણુપોપણ કરે છે, માટે એ ગાનથી મારામાં પ્રાણ ધારણ કરો. સ્તોત્ર, ૪૬, સામગ્રાન વગેરેનો પરસ્પર સંખ્યાંધ આ રીતે છે:

૩ 'આ યજની ભૂમિ છે, તેનાં ચયન કરવાનાં છે; તેમાં પૂર્વ દિશાની ભૂમિમાં રહેલ પ્રાણ છે. તે પ્રાણ્યાયન વસંતં ઋતુ છે, તે વસંતનો આધાર ગાયત્રી છે. ગાયત્રીનો આધાર ગાયત્ર ગાન છે, તેનો આધાર ઉપાંશુ અહૃપાત્ર છે, તેનો આધાર ત્રિવૃત સ્તોમ છે, તેનો આધાર રથંતર સામ ગાન છે. તે પ્રાણુના ઋપિ વસિષ્ઠ છે. દક્ષિણ દિશામાં વિશ્વકર્મા ભન છે, ભનની શ્રીમતી ઋતુ છે, તેનો આધાર ત્રિષ્ટુપુ છે, તેનાં ઔહગાન છે, તેનો અંતર્યામ અહૃ છે, તેના પંચદશ સ્તોમ છે, તેનાં ઘૃહ્ણત છે, તે ભનના ઋપિ લર્દાજ છે. પશ્ચિમ દિશામાં વિશ્વવ્યચ્યા-વ્યાપક દષ્ટિ નેત્ર છે, તેની વર્ષાઋતુ છે, તેના જગતી ૪૬ છે, તેનાં ઋક્ષગાન છે, તેના શુંક અહૃ છે, તેના સપ્તદશ સ્તોમ છે, તેના વેદપ સામ છે. તે ચક્ષુના ઋપિ વિશ્વામિત્ર છે. ઉત્તર દિશામાં સૌવશ્રોત્ર-અહૃશ્રુત કાન છે, તેની શરદ ઋતુ છે; તેનો અતુષ્ટુપુ ૪૬ છે, તેનો સ્વાર ગાન છે, તેનાં ભંથી અહૃ છે, તેના એકવિંશ સ્તોમ છે, તેના વેરાજ સામ છે. શ્રોત્રના ઋપિ જમહારિન છે. ઉપરની દિશામાં ભતિ રહેલી છે. તેને વાણી સાથેની ભતિ-વાહુમાતિ કહે છે. તેની ઋતુ હેમન્ત (શિશિર) તેનો ૪૬ પંક્તિ, તેનાં ગાન નિધનસ્વર, તેના અહૃ આગ્રયણુ, તેના ત્રિણુવ-સત્તાવીશ-સ્તોમ, અને તેત્રીશ સ્તોમ, તેનાં શાકવર અને રૈવત એ ગાન, તે ભતિના ઋપિ પ્રજ્ઞપતિ છે.'

અહીં પણ ભન, નેત્ર, કાન, ભતિ વગેરે અધ્યાત્મની સાથે ગાયત્ર વગેરે ગાનેાની તુલના કરો; તેની સાથે યજની પ્રક્રિયા જોડી આપી છે, તે રીતે ગાયત્ર વગેરે ગાનેાનાં ઉપરથાન કરવાની ભાવના આ રીતે જોવાને મળે છે:

૪ 'તે સાધકજન ઉપરથાન કરે છે, તેમાં ગાયત્રગાનથી આગળનો લાગ રણ્ણ કરે છે, તેમાં પ્રાણ પૂરે છે. ઘૃહ્ણત અને રથંતરથી એ પાંખ જોડે છે, ઋતુમાં
 ૧. તૈ. સં. ૩, ૩, ૨. ૨. તૈ. સં. ૪. ૩, ૨ અને વાજસની ચન્દ્રવેદ સંહિતા ૧૩, ૫૪-૫૮
 ૩, તૈ. સં. ૫, ૫, ૮

રહેલ યજાયજિય સામથી પુષ્ટને જોડે છે. છ પૃથ્ગાનોથી ઉપરથાન કરે છે, તેથી તેજ ધારણુ કરે છે, કારણુકે પૃથ એ તેજરૂપ છે.'

સ્તોમ, ગાન, છંદ, દેવ વગેરેનાં સર્જનની કથા અહીં આલેખાઈ છે :

૨ 'તે પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી, હું સર્જન કર્યાં. તેણે મુખથી ત્રિવૃત્ સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં; તેના દેવ અર્જિન, છંદ ગાયત્રી, સામ રથંતર, મનુષ્યોમાં આલણુ અને પશુઓમાં અજ વગેરેનાં સર્જન કર્યાં. તે બધાં મુખથી થયાં, માટે મુખ્ય ગણ્યાય છે. તેણે છાતી અને બાહુઓથી પંચદશ સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં; તેના દેવ ધન્ર, છંદ ત્રિષ્ટુપુ, સામ, ઘૃહત મનુષ્યોમાં રાજ અને પશુઓમાં કૈટાં વગેરેનાં સર્જન કર્યાં. તે બાહુઓથી ઉત્પન્ન થયાં, માટે વીર્યવાન ગણ્યાય છે. તેણે શરીરના મધ્યલાગથી સપ્તદશ સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં. તેના દેવ વિશ્વેદેવ, છંદ જગતી, સામ વૈરૂપ, મનુષ્યોમાં વૈશ્વ અને પશુઓમાં ગાયો વગેરેનાં સર્જન કર્યાં, તેણે ચરણોથી એકવિંશ સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં. તેના દેવ વિરોપ પ્રકારના છે, છંદ અતુષ્ટુપુ, સામ ગાન વૈરાજ, મનુષ્યોમાં શૂદ્ર અને પશુઓનાં સર્જન કર્યાં.'

અહીં મંત્રદષ્ટા ઋપિ હો, અહ્લવાદી આલણુ હો, ઉપાસના કરનાર ભક્ત હો કે, રહ્ષસ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાની હો; તે બધા સામ ગાનના મૂલાં સ્નોતત્ત્રને નીરખે છે, તેની પ્રક્રિયાઓ પકડે છે. તેનાં રૂપકોનાં ધ્યાન ધરે છે અને તેર્ફા રહ્ષસ્યને ઉકેલે છે. સામગ્નાનતું એક રૂપ્યષ્ટ ચિત્ર આપણી સામે રજૂ થાય છે. રહ્ષસ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાની દરા ગાનોને વ્યવસ્થિત આલેખા; તેનાં રહ્ષસ્ય ઉકેલે છે, તેની સાથે પૂર્વના ઋપિઓ, મંત્રદષ્ટાઓ અને અહ્લવાદીઓએ રજૂ કરેલાં રહ્ષસ્યોને વિરોપ રૂપ્યષ્ટ કરે છે. એમાં કોણું પહેલું અને કોણું પછીતું એ વિવેદની વિચારણા ધણું ઓછાને સમજાય છે. એક વાત રૂપ્યષ્ટ થાય છે કે, અહીં પરરૂપર વિરોધ નથી, પણ સમલાવ છે અને કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનની એકતા સધાય છે.

૨. તૈ. સં. ૭, ૧, ૧

હાઉ, હાઉ, હાઉ, આયુ :

સામગાનની એ શરૂઆત છે.

હાવુ, હાવુ, હાવુ, હાવુ

સામગાનનો આ ભીજે પ્રકાર છે.

એક ગાયક રા...ઈ... લણે છે, તો

ખાંને રાયિ. એક લણે છે પ્રતીવ્યામ્ ભીજે
લણે છે પ્રતીવ્યામ્

આડીં એક વિચારણા જણે છે.

અનુસલામાં સામ ગાનાર લેગા થયા છે.
તેમની પાસે વિદ્યાની, મુખપાડની પર-
પરા છે.

આદિ કંપિયો છે, જેમને મંત્રની
રીત ગાનનાં પણ દર્શાન થયાં. તેમણે તે ગાન
શિષ્યોને આચ્યાં અને એ પરંપરા ઉત્તરી
આવી.

આ પરંપરાઓ અનેક રીતે નંધાઈ
છે. એક પરંપરા સંહિતાના પાડમાં છે.
સંહિતાઓમાં ગાનની પરંપરા છે. એ
ગાનોના પ્રકારો વિવિધ છે : આમેગોય છે,
તથી જુદ્દાં પડતાં આરણ્યક ગાનો છે.
આરણ્યક ગાનો પાછાં વિવિધ છે, તે છેકે
આરણ્યક ઉપાસના અને ઉપનિપદ જ્ઞાન
ની વિદ્યાઓ સુધી ફેલાયાં છે.

પ્રક્રિયા અને પ્રયોગમાં એકતા છે,
સમાનતા છે, તો ગાનના પ્રકારોમાં અને
સ્વરોમાં, ઉચ્ચારણોમાં, ભાત્રાનાં આંહોલ-
નોમાં વિવિધતા છે. એમાં પાછાં ઉહુ-
ગાનો આમેગોયને અને ઉલ્લંઘનાનો આરણ્ય-
કને અનુસરે છે, તો પોતાનાં જુદ્દાં ઇપ
પણ બતાવે છે. જ્યાં આમેગોય એક કંચા
પર મંડાય, ત્યાં ઉહુગાન તણુ—તૃચ—કંચા

૪

વિદ્યાની પરંપરા

પર મંડાય. એકલો પ્રસ્તોતા ગાય, તે પરિસામ ગણ્યાય; તે ઉદ્ગાતા સાથે પ્રસ્તોતા અને પ્રતિહર્તા જોડાય; તેમાં વિવિધ સામ હોય.

‘મોટા ભાગનાં ગાન તો પાંચ સ્વર પર મંડાય, થોડાંક છ સ્વર પર, તેથીય થોડાં સાતગાન પર. કચાંક હાઉ, હાઉ, કે આયિ હોય ને કચાંક ન પુણુ હોય.

આ તો ચર્ચા વિચારણા છે, લ્યાં પરિચય કેળવવાનો છે. આ પરંપરાને કારણે ઉચ્ચારણોના લેખો છે. ગુરુશિષ્યની પરંપરા પણ બદ્લાય છે.

‘ભગવાન, સામના ઉદ્ગાતા જૈમિનિ સૌથી પહેલા, સાચુંને?’ ‘બરાબર, એ જૈમિનિ પહેલા અને તે તલવકારના ગુરુ. એ તલવકારની એક શાખા ચાલે.

એ જૈમિનિની શાખાથી જુદી એક કૌયુમી શાખા; તેના આદિ પ્રવર્તક કુયુમિ. ઠીજી એક રાણ્યાયનીય શાખા; તેના પ્રવર્તક રાણ્યાયન;

કૌયુમ શાખાવાળા હાઉ, હાઉ, હાઉ ભણે.

‘ને રાણ્યાયનીય શાખાવાળા હાવુ, હાવુ, હાવુ ભણે. જૈમિનીય’ શાખાવાળા એથી જુદી જ રીતે સ્વરોનાં આંદોલન કરે. ડને બદ્લે ળ ભણે. અંતે સ્વર્ણિત ન ભણુતાં પ્રતીવ્યામ્ ભણે.

‘આ તો વૃક્ષની શાખાઓ જેવું છે. સામગ કહો કે છાંદોગ કહો, તે મૂળમાં એક છતાં સંહિતાએ જુદી જુદી. છાંદોગની છાંદોગ્ય સંહિતા જેવા મળતી નથી, પણ છાંદોગ્ય વ્યાત્મણ છે. તેમાં સામગ આવી જય. હવે રાણ્યાયનીય સંહિતા જુદી હોવી જોઈએ; પણ કૌયુમી સંહિતાની સાથે તે એક ઇપ બની જય છે. એટલે તે જુદી જેવાની ન મળે, તો વિસમય પામવા જેવું નથી.

‘એવું તો બનેને? કૌયુમી સંહિતા કરતાં, જૈમિનીય સંહિતા જુદી છે. ઋચાએ અને ગાનોનાં સંકલન જુદાં છે, છતાં બંનેની તુલના કરવા જાએ, તો નજીવા ફેરફાર જેવાને મળે. સંકલના એક પ્રકારની.’ ‘તેથી શું થયું? આમ તો ગાનોના પ્રકારો પણ સરખાને? છતાં સ્વરોનાં ઉચ્ચારણો અને ગાનોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર જેવાને મળે છે.’

‘હા એ સાચું અને આ બધું સચવાયું છે, તેની ના નહિ.’ ‘જુઓને, કેરલ અને તામિલનાડુમાં જૈમિનીય શાખાના ગાનારા થોડા ધણ્યા પણ મળે છે, ત્યારે મહારાજાની કે મદ્રાસ પ્રાંતમાં થોડા રાણ્યાયનીય શાખાના અને ગુજરાતમાં કૌયુન શાખાના જેવાને મળે છે.

‘એમ તો બંગાળમાં એનજી’, ચેટજી, ગાંગુલી, મુખજી; બધા મૂળમાં રાધી ગણ્યાય અને તે કૌથુમ શાખાના, છતાં તેમને કૌથુમ કરતાં ગોલિલ વધારે યાદ આવે. જે કે ગોલિલ કૌથુમશાખાના ગૃહસ્કૃતના મૂળમંત્રો છાંદોંય આલણુમાં જોવાને ભણે, સામવેદના મૂળ સંહિતાની સાથે એ મંત્રસંહિતા જોડવી પડે.

‘એમ જોવા જાઓ, તો આખા ભારતમાં કૌથુમશાખાના વેદપાડીઓ વધારે જોવાને ભણે અને તેમની સંહિતા પણ સામવેદ સંહિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ ગણ્યાય. જૈમિનીય સંહિતા અને જૈમિનીય આલણુ હવે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેનાં ગાનો તો હજુ હસ્તલિખિત અંથોમાં છે; ત્યારે કૌથુમ શાખાનાં ગાનો તો છપાઈ ચૂક્યાં છે.

‘રાણ્યાયનીય સંહિતા જુદી ન ભણે, ને કૌથુમના સાથે એકતા હોય, તો તે જુદાં રીતે પડે’?

‘ગાનો જુદાં છે, તે પરથી શાખાઓ જુદી છે. તે માનવું રહ્યું.’

‘અહીં ઝડપિ, છંદ ને દેવની સંકલના સરખા હોય, ઝડચાઓ પણ એક પ્રકારના હોય, તો પણ કયાંક પાડ જુદા પડે છે’.

‘સંહિતાની સાથે આલણુઅંથોમાં પણ આવા પ્રકારો જુદા નંધાયા છે. સામવિધાન બ્રાહ્મણ કૌથુમ શાખાનું છે, પણ કેટલીક ઝડચાઓ અને ગાનો જુદાં પડે છે, તેથી તે ઐજુ શાખા સાથે પણ સંગત થાય.

‘આ કારણું જૈમિનીય આલણુને આપી શકાય, પણ જૈમિનીય આર્થેય આલણુ પદ્ધી જૈમિનીયોપનિપદ આલણુની નોંધ થાય, તેમાં જૈમિનીયોપનિપદને સ્થાને તલવકાર આરણ્યક હોય અને તેમાં તલવકાર ઉપનિપદ તરીકે પ્રસિદ્ધ કેનોપનિપદ હોય, તેમાં તાત્ત્વિક વિરોધ જોવાને ભળતો નથીં.

આ સંહિતાઓ અને શાખાઓની વિચારણા પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ કરી છે. એમાં વેખરે કેટલાક પાડ ભેદો નોંધ્યા છે. સ્ટીવનસન તથા એન્ફેનાં સંસ્કરણોમાં એ જોવાને ભણે છે. સ્ટીવનસને રાણ્યાયનીય સંહિતાનું સંપાદન કર્યું છે, એમ કહેવામાં આવે છે. પણ તે કૌથુમના પ્રકારમાં ભણી જય છે કે જુદું છે, તે તારવણી કરી શકાતી નથી. રાણ્યાયનીયના ગાનના અંથો કૌથુમના ગાનઅંથ કરતાં જુદા પડે છે, તે નોંધપાત્ર છે.

આરણ્યક સંહિતાનો એક શાખાલેદ નંધાયો છે. તેને નૈગેય કહે છે. એ નૈગેય શાખામાં આક્રન્દ્ય નામનો મંત્ર પ્રથમ દ્વારાની દસમો છે, ત્યારે કૌથુમ શાખામાં એ મંત્ર અને તેનું સામગ્રાન આરણ્યક (૫૧,૩) અર્ક્ પર્વ (૮૦) પર ભણી આવે છે. આ પ્રકારના ભેદો નજીવા છે અને તેથી સામગ્રાનની પ્રક્રિયામાં ખાસ તફાવત પડતો નથીં.

૨ સામવિદ્ઘાની શિષ્ય પરંપરાની નોંધ આ રીતે જોવાને મળે છે. ‘વ્યાસના શિષ્ય જૈમિનિ, તેના સુભંતુ, તેના સુત્વત અને તેના સુકર્મન્ત છે. સુકર્મના એ શિષ્ય પૌણ્યંજિ આચાર્ય અને હિરણ્યનાલ કૌશલ્ય. પૌણ્યંજિના શિષ્યો ઉદ્દીપ્ય સામગ અને હિરણ્યનાલના પ્રાર્થ્ય સામગ થયા.

હિરણ્યનાલના શિષ્યોમાં કૃત શાખાપ્રવર્તંક ગણ્યાય છે, તેના ચોવીસ શિષ્યો થયા; તેમાં રાડિ (રાડ), તલક (તાલક), ગૌતમ, કૌશિક, પારાશર્ય વગેરેનો નિર્દેશ કરવો ધટે.

પૌણ્યંજિના શિષ્યોમાં લૌગાક્ષિ, કુશુમિ અને શાલિહોત્ર લાંગલિ આવે. તે લાંગલિના છ શિષ્યો હાલિની, જ્યામહાનિ, જૈમિનિ, લોમગાથી, કંકુ અને કેણલ છે અને લૌગાક્ષિના છ શિષ્યો રાણ્યાયનીય, સહતંડિપુત્ર, વૈન, સકોતિપુત્ર, સુસહસ્ર અને સુનામન છે. રાણ્યાયનીયના એ શિષ્યો શૌરિદ્વ અને શૃંગાપુત્ર છે.

પૌણ્યંજિના શિષ્ય કુશુમિનુંજ; તેનું બીજું નામ કૌથુમિ છે, જેના પરથી કૌથુમિ શાખા પ્રસિદ્ધ છે. તેના વણ શિષ્ય પારાશર કૌથુમ, નાલિવિતિ અને પારાશર ગોત્રા (રસપાસર). પારાશર્ય કૌથુમને ઔર્સ કહે છે; તેના શિષ્યો આસુરાયણ, વૈશાખ્ય, વેહતૃદ્ધ. પારાયણ, પ્રાચીનયોગપુત્ર અને પતંજલિ છે.’

ઉપરની પરંપરામાં શાખાપ્રવર્તંક કૃત અને પૌણ્યંજિ એ ગણ્યાય છે, તેથી તેમને સામસંહિતા વિકલ્પક ગણ્યાયા છે. આ પછી આત્માયાંથો, સૂત્રો અને સામતર્પણુમાં નામ ઉમેરતાં ગયાં છે.

અહીં જે કે સામગાન ગાનારા નૃપિઓનાં નામ જોવાને મળતાં નથી, પણ પરંપરા પ્રમાણેની ગુરુશિષ્ય પ્રણાલિકાને સાચ્યવવાના પ્રયત્નો જોવાને મળે છે. આ પ્રાચીન નૃપિઓ પોતાના દેશ, કાળ કે જન્મ વિષે કશું જ નહિ જણાવે; પરંતુ જેમની પાસેથી પરંપરાએ વિદ્ઘાની સંપત્તિ આવી; તેમની સ્મૃતિ તાજ રાખવાની કાળજી સેવી અને તેથી આ વિદ્ઘાપરંપરા જુદી જુદી જોવાને મળે છે. તેની નોંધ કરવી ધટે છે.

આ પરંપરા નોંધવામાં વંશાલિણું મોખરે છે. તેમાં પર અને અવર-પરાપર ગુરુઓની નોંધ છે. તેની શરૂઆત આત્મા, આત્માય અને આચાર્યોનાં નામ મંગલા-ચરણની સ્તુતિઝપે છે. તે પછી સાર્વદ્ત ગાર્ભનું નામ છે, જે પરંપરા ગુરુઓમાં પ્રથમ છે. ત્યાં ચઢતો કુમ નોંધવામાં આવ્યો છે. આમા વાયુ, મૃત્યુ, વિષણુ અને વૈશ્વરણ (કુષેર) હેવો છે; તે પછી નૃપિઓનો કુમ આવે છે.

તેની શરૂઆત આ રીતે છે.

નમો બ્રહ્મણે નમો બ્રાહ્મણેમ્યો નમ આચાર્યમ્યો નમ ત્રષ્ણિમ્યો નમો દેવેમ્યો નમો વાયવે ચ મૃત્યવે ચ વિષાવે ચ નમો વैશ્વવણાય ચ ।

અહીં ખલ મંત્રના અર્થમાં છે અને તેને જણુનાર મંત્રવિદ્ધના અર્થમાં આલણ શાખા છે. તેને વિષે આ ભાવના સેવવામાં આવી છે :

૧ ‘જે આ બધા દેવો છે, તે સર્વ વેદવિદ આલણમાં વસે છે. માટે વેદવિદ આલણને દરરોજ નમસ્કાર કરવા. તેમના વિષે ભુંડાશના વિચાર કરવો નહિ. તે રાજ થાય તેની સાથે બધા દેવો રાજ થાય.’

‘આ જગત આખું હૈવને આધીન છે, તે હૈવત મંત્રને આધીન છે. એ મંત્ર આલણને આધીન છે, માટે આલણ મારા હૈવ ગણુણ્યા.’

આ ભાવ પણ સમૃતિમાં જ્ઞેવાને મળે છે. આચાર્યની વ્યાખ્યા આ છે :

૨ ‘જે સંસ્કારી અદ્યાપક શિષ્યને ઉપરીત આપીને આલણ, સ્ક્રત અને ઉપનિપત્તના રહસ્ય સાથેના વેદ ભણુવે; તેને આચાર્ય કહે છે.

વેદ ભણુનાર દ્વિજ ગણુણ્યા છે. પહેલો જન્મ તે ભાતા પિતાથી અને બીજો તે ઉપરીત ધારણુ. ‘હું’ તેને વિદ્યા પાસે લઈ જઈશ. ઉપ ત્વા નેણ્યે. અહીં ભાતા ગાયત્રી છે અને પિતા આચાર્ય છે. એ રીતે પિતા પુત્રનો વંશ હોય, તે પ્રમાણે ગુરુ શિષ્યનો વંશ ચાલે છે;

૩ ‘અહીં શર્વદઃત ગાર્ય તે આચાર્ય છે, તર્થી શર્વદઃત ગાર્ય થયા; તે શિષ્ય છે. શર્વદઃત ગાર્ય દ્રાવ્યાયણુ ઇદ્રભૂતિથી થયા; તે ધ્યાન ત્રાતથી, તે નિગડ પાર્ણ્વવલિકથી ..’

એ ક્રમમાં કૌહળ, શાર્કરાક્ષય, શાંદિલ્યાયન, રાધગૌતમ, શાંદિલ્ય, મશક ગાર્ય, ગૌતમ, શૌનક, દેવતરથ, અઞ્ચિલ્લ કાર્યપ ચઢતા ક્રમમાં આવે છે. એ ક્રમમાં સ્વચંભૂ અત્મા આચાર્યેના પણ આચાર્ય છે. તેમને વિદ્યા સ્વંય પ્રાપ્ત થઈ છે, માટે તે સ્વચંભૂ છે. વંશ આલણના પહેલા પદ્ધત તરીકે સામતર્પણ છે, તેમાં આચાર્યેના નિર્દેશ આ રીતે છે :

‘રાણાયનિ, સાલ્યમુખિ, વ્યાસ, ભાગુરિ, ઔષુંડી, ગૌલ્યુલવિ, ઉપમન્યુંના ભાતુ-માન, ગર્જના દારાલ, સાવર્ણી અને વાર્ષગણ્ય એ દશ; તે ઉપરાંત કુથુમિ,

શાલિહોત્ર, અને જૈમિનિએ તેર આચાર્યો તૃપ્ત થાઓ, તે તર્ફિત થયેલા આચાર્યો સ્વરિત કરો.

‘સુમંતુ, જૈમિનિ, વિશ્વામિત્ર, વસ્તિષ્ઠ, પરાશર, જલંતુ, બાહ્વ, ગૌતમ શાકલ્ય, બાબ્રવ્ય, મંડવ્ય, આવર્ણવ, પ્રાતિથેયિ અને બીજા આચાર્યો છે, તેમને સ્વધા હો.

અહીં રાણુયન, કુશુમિ અને જૈમિનિ આચાર્યોની નોંધ મહત્વની છે.

જૈમિનીયોપનિષદ આલણુ (૩, ૭, ૩)માં ગાયત્ર સામની પરંપરા આ રીતે રજૂ થાય છે :

‘તે આ ગાયત્ર અમૃત છે, તેથી પ્રજ્ઞપતિએ અમરપદ મેળવ્યું; તેજ રીતે દેવો એ અને ઋપિયોએ. તે અમૃતધિંદા છે, તેને બ્રહ્મે પ્રજ્ઞપતિને કહી. પ્રજ્ઞપતિએ પોતાના પુત્ર પરમેષ્ઠિને કહી, તેણે દેવ સવિતાને કહી. તેણે અભિને, અભિયે ધન્દ્રને, તેણે કાશ્યપને, કાશ્યપે ઋપ્ય-શૂઙ્ગને...

આ અમૃતવિદ્યા ગાયત્રગાન રૂપે છે, બીજાં ગીત કામ્ય છે. આ વંશપરંપરામાં શૈનક, જનતૃત, આત્રેય, પારાશર્ય, ત્રિવેદ, કૃષ્ણરાત, જ્યન્ત વગેરે નામોનો ઉદ્દ્દેખ મહત્વનો છે. અહિં જૈ. ઉ. અ. (૪, ૬, ૧-૨)માં એક વિદ્યાની પરંપરા પણ નંધાઈ છે:

‘આ રીતની ગાયત્રની ઉદ્ગીથ વિદ્યા છે, તે અમૃત ઉપનિષદ છે; તેના આદિ આચાર્ય ધન્દ છે. તેણે અગરસ્યને આ વિદ્યા આપી. અગરસ્ય મુનિએ શ્યાવાશ્વિ ધર્ષિને, ધર્ષે ગૌપ્યક્રિતને, તેણે શાટ્યાયનીને, તે શાટ્યાયનીએ રામને. રામ તે કાતુન્નતેય વૈયાધપદ છે. તેણે શાંખને, શાંખે દક્ષને, દક્ષ આત્રેય છે. તેણે વારક્ય કંસને, તેણે સુયસને, તેણે શાંહિલ્યને, તેણે જ્યન્તને. તેણે જનતૃતને, તેણે સુદૃત પારાશર્યને આ વિદ્યા આપી; તેનું નામ શાટ્યાયની વિદ્યા છે, તે ગાયત્રનું ઉપનિષદ છે, તેની ઉપાસના કરવી; જેમ ગીતિ છે અને વિદ્યા છે, તે પરંપરાએ ભળે છે; એ રીતે વ્રતનાં વિધાન પણ પરંપરાએ ભળે છે, તે વિષે આ બ્રહ્મવાદી જણ્ણાવે છે:

^૧ ‘બ્રહ્મ તો સૌથી પહેલાં હતું (૧, ૧, ૧)સાંથી શરૂ કરીને આલિપ્રાયિક કર્મ સુધી સામવિધાન કર્યું; તે પ્રજ્ઞપતિએ તે વ્રત બ્રહ્મસ્પતિને જણ્ણાવ્યું. તેમણે નારદને, તેણે વિષ્વક્રસેનને, તેણે પરાશરના પુત્ર વ્યાસને, તેણે જૈમિનિને, તેણે પૌર્ણિંનને, તેણે બાદરાયણને તેણે તાંડી અને શાટ્યાયનીને. તે બંનેએ આ પ્રાજ્ઞપત્ય વિધિ અનેક શિષ્યોને જણ્ણાવ્યો. હતો, જે પરંપરાએ વેદના અચાર્યો ગણ્ણાયા.

‘આચાર્ય પોતાના શાખા અલ્લાચારીને આ ઉપદેશ આપવો, જેણે વેહનાં અધ્યયન કરી, રતાનકથની પોતાને બેર જવા સમાવતંન લીધાં હોય.’

અહીં આચાર્ય તાંડી અને શાટ્યાયનિઆચાર્યેનો નિર્દેશ મહત્વનો છે, જેમણે સામગ્નાનની પ્રક્રિયાયે અને પરિલાપાઓ રજૂ કરી છે. ઉપનિપદ વિદ્યાની પરંપરા પણ આ પ્રકારની છે :

‘અહાએ પ્રજ્ઞપતિને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. પ્રજ્ઞપતિએ મનુને, મનુએ બાળ પ્રજ્ઞનોને આ ઉપદેશ આપ્યો.’

આમ વિદ્યાની પરંપરામાં સામગ્નીતિઓ, વ્રતવિધિઓ, ઉદ્ગાથ વગેરે વિદ્યાએનો ઐધ જેણું જેણું આપ્યો છે, તે આચાર્યેનાં પુણ્ય પવિત્ર નામનાં સમરણ કરવાથી, આ વિદ્યા વિરોધ તેજસ્વી બને છે અને તેના પ્રભાવે સક્ષમ સિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. છાંદોગ્યોપનિષત ૮, ૧૫, ૧

પરિશીલન

જૈમિનીય સંહિતા અને તેનું સાહિત્ય

કૌથુમ શાખા વિશેપ પ્રચલિત છે, ત્યારે જૈમિનીય શાખા વિશેપ પ્રાચીન જોવાને મળે, એ સ્વાભાવિક છે, કારણુકે સામવેહના મુખ્ય પ્રવર્તિક જૈમિનિ છે. જૈમિનીય સંહિતા અને જૈમિનીય આલણુ ડો. રધુવીર દારા સંપાદિત છે. તે બંને આજે સુલભ નથી. જૈમિનીય આર્ષેય આલણુ અને-ઉપનિપદ આલણુ તિરુપ્તિ વિદ્યાપીડથી મુદ્રિત છે અને સુલભ છે.

બંને શાખાઓની મંત્ર સંહિતાઓ અને ગાન સંહિતાઓ સરખામણિ કરતાં ખાસ ભેદ નંદાતા નથી. સંશોધન માટેનો અવકાશ ધર્ણો છે. જૈમિનીય આલણુમાં ત્રણુ મોટા ખંડો છે, તેના વિપયોગી કૌથુમના તાંડ્ય મહાઆલણુ સાથે તુલના થઈ શકે: પહેલા ખંડ (૩૬૪ કૌડિકાઓ)નો વિપય અર્થિનહોત્ર અને અર્થિન્ષ્ટોમ છે. અર્થિન્ષ્ટોમ તાંડ્યના છથી નવ અધ્યાયોમાં, બીજા ખંડ (૪૪૨) નો વિપય ગવામયન-સંવત્સર (૧-૮૦) તે તાંડ્યના ૪૫ તેમજ એકાષ (૮૧-૨૩૪) તે તાં. ના ૧૬-૧૮, અહીન (૨૩૪, ૩૩૩) તે તાં. ના ૨૦-૨૨, સત્ર (૩૩૪-૩૭૦) તે તાં. ના ૨૩-૨૫ તેમજ ગવામયન (૩૭૧-૪૪૨) તે, તાં. ના ૪-૫ અધ્યાયો સાથે તેમજ ત્રીજા ખંડ (૩૮૬) દ્વારાહ-દશરાત્ર, તે તાં. ના ૧૦ થી ૧૫ અધ્યાયો સાથે સંગત થાય છે. આ સાથે પડવિશ આલણુના વિપય પણ આવી જાય છે.

બંને શાખાનાં આર્ષેય આલણુમાં પૂર્વાચિકનાં થામેગોય ગાન અને આરણ્યક ગાન-સંહિતાઓનાં નિરૂપણ છે. જૈમિનીયોપનિપદ આલણુમાં આવતાં ગાનોની વિશેપતા માટે કૌથુમનાં દેવતાધ્યાય અને સંહિતાપનિપદ નો આધાર લઈ શક્ય. સામવિધાન આલણુ અને છાંદોઽય આલણુના વિપય સ્વતંત્ર છે અને તે સામાન્ય રીતે બધા સામવેદીઓની શાખાઓ સાથે સંગત થાય છે.

જૈમિનીયોપનિપદ આલણુને તલવકાર આરણ્યક કહેવામાં આવે છે. તે રીતે છાંદોઽય આલણુના પહેલા એ પ્રપાઠકોમાં ગૃહકર્મના મંત્રોની સંહિતા છે, તે પછીના આઠ પ્રપાઠકોમાં પ્રસિદ્ધ છાંદોઽયોપનિપદ આઠ અધ્યાયોત્તું છે, તેમાંનાં શરૂઆતનાં પ્રપાઠકોમાં ઉદ્ગીથ, સામગાન અને તેની પુંચ લક્ષિતઓની પ્રતીક ઉપાસનાના પ્રકારો જોવાને મળે છે; તેથી તેથી લાગને છાંદોઽય આરણ્યક નામ આપવું જોઈએ

અને તેની સાથે તત્ત્વકાર આરણુયંકની તુલના કરવી જોઈએ, તે વિષે આ પુરિતકાનાં પહેલાં એ પ્રકરણોમાં સરખામણિ કરી છે, તે એક સૂચના માત્ર છે.

કૌશુમ શાખાનાં સામગ્રાન ૨૭૨૨ છે, ત્યારે જૈમિનીય શાખાનાં ગાન ૩૬૮૧ છે. આમ જૈમિનીય ગાનો વિરતૃત અને વ્યવરિથત છે, પણ તે હજુ સુધી મુદ્રિત થયાં નથો. સામવેદ સાહિત્યની પ્રશસ્ત સેવા કરનાર એ. સી. બર્નેલે આ ગાનોની હસ્તલિખિત પ્રતો બેળી કરી હતી, તેનો નિર્દેશ મેંગલોર (ધ. સ. ૧૮૭૮) માં પ્રકાશિત થયેલ સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પ્રત- Catae of a collection of Sanskrit mss. P-rt I P. 4a) માં ભણે છે. તેનો સંઅદ હાલ ધન્ડીઆ એફિસમાં રાખવામાં આવેલ છે.

બર્નેલ દ્વારા સંપાદિત અને અંથલિપિમાં લખાયેલ એક ગાનઅંથ નિચિના-પલ્લાથાં ભળી આવ્યો છે. તેની શરૂઆતમાં સમાપત્તિવિરચિત ધારણાલક્ષણ અંથ છે; જેમાં બધાં ગાનોનું વર્ણન છે. તે ઉપરાંત બંને આર્થિક સંહિતાઓમાં આવેલા મંત્રોની સંઘા, છંદ અને મંત્રપિત્રોનાં નામ છે. અંથના અંતમાં સામલક્ષણ અંથ છે, જેમાં જુદા જુદા સ્વર સમૂહોનાં વિશાસ વર્ણન સંસ્કૃત અને તામિલમાં આપેલ છે.

બર્નેલની બંને ગાનઅંથોની બીજી હસ્તલિખિત પ્રત (catal of a collection of skt mss. I Vedic mss. 49 nos. CXLI અને C-XLIX new nos. 61 અને 62) ઉત્કૃષ્ટ પરંપરાની જણાય છે. એમાં સામગ્રાનનાં પવેને અનુસરતા સ્વરોનો નિર્દેશ છે.

કૌશુમ શાખાના આર્થેય આલણુ (૩,૬)માં પૂર્વાર્થિક વૃહાંદિન્દ્રાય (સા. ૨૫૮) મણ્યા પર ચાર ગાનોનો નિર્દેશ છે; પરંતુ આમેગોય ગાનમાં એજ ગાન જોવાને મળે છે. લાટયાયત શ્રૌતસ્તુત (૮, ૮, ૧૦-૧૩)માં પણ ચાર સામ બતાવ્યાં છે. હવે જૈમિનીય શાખાના ગાનઅંથમાં ચાર સામ મળે છે. તેજ રીતે સામ વિધાન આલણુ (૧, ૩, ૧૦)માં પણ ચાર સામગ્રાન મળે છે. આ પરથી જૈમિનીય ગાનોની વિશેપત્ર જોવાને મળે છે. આ ગાન અંથો મુદ્રિત થાય, તો સંશોધન માટેનો સારો અવકાશ છે.

વેદમૂર્તિ શ્રાંત્રીપાદ હામેદર સાતવળેકરે સામવેનું ત્રણોય શાખાર્થોનું સાહિત્ય એકત્ર કરવા અગ્નિરથ પ્રયત્નો કરેલા. એજ એક કારણને લઈ; તેમણે સમગ્ર દક્ષિણ પ્રદેશની યાત્રાઓ કરેલી. ત્રણોય શાખાઓના વેદપાડીઓનો પરિચય સાધેલો, હસ્તલિખિત અંથો જોગેલા, મલ્યા તે ખરીદ કરેલા. આંધ્રમાં વેદપાડીઓને

પરિષિષ્ઠ

બેગા કરી, સામગ્નાનનાં નોટેશન તૈયાર કરવેલાં, તેમનાજ પ્રયત્નથો અમેગોયગાન અને આરણ્યક ગાનની કૌચુમ શાખાની સંહિતાઓ મુદ્રિત થઈ. તેમના પુરુષાર્થી સામવેહના સાહિત્યનો સારો પરિચય સંધાર્યો છે. ધન, સાધનની ઉણુપ હોવા છતાં, સ્વદ્ધ દાન દક્ષિણાર્થી પ્રસન થતા વેદપાડી ઉદાર ચરિત આલણોના સાથસહકારથી તેમણે એક સિદ્ધ સદ્ગુપ્ત પ્રયત્ન કર્યો છે. તે દિશાએ ધણું કામ કરવાનું બાકી છે. જેટલું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. તેનો લાભ લેવા જેટલો અવકાશ વિદ્ધાનો પાસે નથી અને છતાં સામવેહ વિષે ધણી એણી જણકારી ભળે છે, એમ કહેવાનું સાહસ કરે, તેમનો અભિપ્રાય શા કામનો?

૧૦. એક જ પ્રક્રિયાનું પુણીએ

જૈમિનીય ઉપનિષદ આલણને તત્ત્વજ્ઞાર આરણ્યક કહે છે. તેમાં ચાર અધ્યાય છે. કુમશ : (૧) અનુવાક ૧૮ અને ખંડ ૬૦, (૨) અનુ૦ ૫ અને ખંડ ૧૫ (૩) અનુ૦ ૭ અને ખંડ ૪૨ તેમજ (૪) અનુ ૧૨ અને ખંડ ૨૮ છે.

જૈમિનીય આલણુના ત્રણ ખંડોને ત્રણ અધ્યાયો ગણીએ, તો આખેંય આલણુનો ચોયો અધ્યાય ગણ્યાય. કે ઉપરાંત જૈમિનીય ઉપનિષદ આલણુના ચાર અધ્યાય ભળી, એક જૈમિનીય બૃહત્ આલણુ આડ અધ્યાયોનું થાય. તેની સમાપ્તિ જૈ. ઉ. ચા.ના ચોથા અધ્યાયના નવમા અનુવાકના સત્તરમા ખંડ ૫૨ પર જેવાને ભળે છે. તે પણીના ત્રણ (૧૦, ૧૧, ૧૨) અનુવાકો અગિયાર ખંડોમાં છે, આમાંના દ્વારમા અનુવાક અને અગિયારમા અનુવાકના ભળીને ચાર ખંડોમાં કેનોપનિષદ્ધ સામવેહીય તત્ત્વજ્ઞારાપનિષદ તરીકે સમાવિષ્ટ છે, તે પણીના અગિયારમા અનુવાકના પાંચ અને બારમા અનુવાકના એ ખંડો છે. ત્યાં જૈમિનીયોપનિષદ આલણ કે તત્ત્વજ્ઞાર આરણ્યક અંથ સમાપ્ત થાય છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે કેનોપનિષત્તુ પરના પેદભાઈની શરૂઆતમાં ‘નવમા-ધ્યાયસ્ય પ્રારમ્ભઃ’ લખ્યું છે, તે જૈમિનીય બૃહત્ આલણુની ગણુના સાથે સંગત થાય છે.

કેનોપનિષત્તમાં દેવોના ગર્વહરણુની કથામાં હૈમવતી ઉમાનો નિર્દેશ આવે છે. તેના શાંકરભાઈમાં હૈમવતીમિત્યનેન હેમકૃતામરણમ્ અથવા હિમવતો દુહિતાનો. નિર્દેશ છે. તે નિષે શ્રીધરશાસ્ત્રાજીએ સમાલોચના કરી છે, તેનો ઉત્તર વેદમૂર્તિ આ સાત-વળોકરણીએ સંપાદિત કેનોપનિષત્તમાં (પૃ. ૪૧) આપેલ છે, તેનો આધાર અહીં લાધો છે. તે ઉપરાંત અથર્વવેહના કેન સૂક્ત અને દેવો ભાગવતની કથા સાથેની તુલના માટે પણ ત્વાંથીજ ઉદ્ધરણ લઈ, વેદમંત્રોની તુલના કરવાનું ઉચ્ચિત લેખ્યું છે. તેમનું કેનોપનિષત્ત હિન્દી, મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે.

૨ સામગાનની ન્રિવેણી પૃષ્ઠ ૨૫

શ્રીશંકરાચાર્યના અલસ્કો (૩, ૨, ૨૫) પરના ભાગમાં તાંડીનાં શ્રુતિ નો નિર્દેશ છે. પાણિની બાકરણુની કાશિકાવૃત્તિમાં ચત્વારિંશ બ્રહ્મણ નો નિર્દેશ છે; તે પરથી સામવેદનાં સંપાદન કરનાર વેહમૂર્તિશ્રી સત્યપ્રત સામન્દ્રમી પોતાના રચેલા ત્રયી પરિચય (પૃ. ૧૨૧) માં અધ્યાયાનાં સંકળનયા ચત્વારિંશદ્ભુત અધ્યાયાત્મક કૌશુમ બ્રહ્મણ સંપદ્યતે તાંડ્યં નામ એમ જણાવે છે. એ ગણના પ્રમાણે તાંડ્ય મહાયાત્મણુના પચ્ચાશ અધ્યાય, પરુવિશના પાંચ અધ્યાય અને છાંદોઽય આત્મણુના દર્શા અધ્યાય (જેમાં મંત્ર યાત્મણ અને છાંદોઽપોપનિપદ આવી જય) નાં સંકળન કરીને ચાલીશ અધ્યાયોની ગણના થાય છે.

હવે સહૃગુરુ શિષ્ય તો ગૈતરેય આત્મણુની સુખપ્રદાટીકામાં ચત્વારિંશ ઇપે ગૈતરેય આત્મણુને ગણે છે; કારણું તેમાં ચાલીશ અધ્યાયો છે. પાણિનીનું સુત્ર ચત્વારિંશાખ્યમધ્યાયઃ ચત્વારિંશાદિહેતિદ્દણ ડગ છે.

૩ સામનાં દર્શાવેશાષ્ટગાન પૃષ્ઠ ૫૦

દરેક સામગાનમાં પાંચ કે સાત ભક્તિઓ હોય છે. તેમાં આટલો વિવેક છે; પ્રયોગમાં પાંચ અને સ્વાધ્યાયમાં સાત. પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગૃહિથ, પ્રતિહાર, ઉપદ્રવ અને નિધન એ પાંચની સાથે આહિ-આંકાર અને હિંકાર-દિંલા ભળતાં સાત થાય છે. હવે સ્વાધ્યાયમાં ઉપાસનાનાં પ્રતીક જોડાતાં, સાત ભક્તિઓનાં રહસ્ય જોવાને મળે છે, ત્યાં કુમમાં હિંકાર, પ્રસ્તાવ અને આદિ આવે છે. પ્રતીકની ઉપાસનામાં પણ હિંકાર પહેલો આવે છે, કયાંક પાંચનો નિર્દેશ હોય છે, લાં ઉપદ્રવ અને આદિ છાડી હેવામાં આવે છે, પણ હિંકારને સ્થાન મળે છે.

હવે ગાનનો કુમ જુઓ, તો ગાયત્રગાનમાં પહેલું ચરણ પ્રસ્તાવ; ખીંજ ચરણથી ઉદ્ગૃહિથ થાય, તેની શરૂઆત આદિ આંકારથી થાય; તે ઉદ્ગૃહિથનાં એ ચરણનાં ત્રણ આવર્તન થાય, તેના ક્રીંજ આવર્તનમાં પ્રતિહારની સાથે હિંકાર ભણ્યાય અને નિધન સૌથી અંતે આવે. આ કુમ ગાયત્ર વિધાન સૂત્રનો છે. તે પ્રમાણે નીચેની ઋચા અને તેનાં ગાનના પ્રકાર આ છે:

ઉપાસ્મૈ ગાયતા નર: પવમાનાયેન્દવે । અમિ દેવાં ઇયક્ષતે । ઋચા

પ્રસ્તાવ ભક્તિ : ઉપાસ્મૈ ગાયતા નરોમ્ ।

ઉદ્ગૃહિથ ભક્તિ : ગ્રાવૃત-ત્રણ આવર્તન

આઘ ભક્તિ : ઓમ्

પ્રથમાવૃત્ત : પા ૨ વ માનાયેન્દવા ૨ ઇ ।

દ્વિતીયાવૃત્ત : અમિ દેવાં ઇયા ૩ ૩ ૨ ૨

તૃતીયાવૃત્ત : ક્ષાતા આ । હિંકારભક્તિ હુમ્ આ

પ્રતિહાર ભક્તિ : ક્ષાતા આ । ઉપદ્રવ ભક્તિ ક્ષા ૨ ૨ ૪ તા

નિધન ભક્તિ : ઓ ૬ ૨ ૩ ૪ ૫ મ્

આ ગાયત્ર ગાનનો પ્રકાર છે. તે પ્રમાણે ખીંડાં ગાનોનાં સ્વરૂપો જુદાં જુદાં હોય છે અને તેથી તેના પ્રકારો બદ્લાય છે. પરંતુ ભક્તિઓનાં નામ બદ્લાતાં નથી. એ ભક્તિઓની પરિલાપાઓનાં પ્રતીક લેવામાં આવે, ત્યારે તેનાં લક્ષણ અને સ્વરૂપ સમજવામાં સરળતા પડે છે.

૪ વિધાની પરંપરા પૂર્ણ દિન

સંગીતમાં એઠાવ સોટ્ટવ જેવા પ્રકારો હોય છે, તેમજ સામ ગાનમાં પાંચ સ્વરો સાથેનાં ગાન ધણું હોય છે, છમાં થોડાં અને સાતમાં તો એ એક કૌથુમો ગાય છે, એનો નિર્દેશ સામ પ્રાતિશાખ્ય (ફુલ સૂત)માં છે:

પંચ સ્વેવ તુ ગાયન્તિ ભૂયિષ્ઠાનિ સ્વરેપુ તુ ।

સામાની ઘટ્ટસુ ચાન્યાનિ સપ્તસુ દ્વે તુ કૌથુમાઃ ॥

મૌખિક પરંપરાએ સળંગ વેહપાહ મળેલા છે, એજ રીતે સામગાન પણ પરંપરાએ મળે છે અને એ રીતે જ ગવાય છે. પ્રાચીન સમયના ત્રણુસોથી અધિક ઋપિઓએ સામગાનની પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરી, ચારેક હજર ગાનોનાં સંકલન કરેલાં છે. કયો મંત્ર કયા સ્વરોમાં લેવાય, કયાં નવાં પદ, વર્ણ કે વાક્ય લેવાય, કેવી રીતના આલાપ છેદાય; એ બધા પ્રકારોની પૂરી વિચારણા થયેલી છે. ગાયત્રો છંદના સ્તોત્ર હોય, તેને ત્રિષ્ટુપ્માં ન લેવાય, જગતી છંદના સ્તોત્ર-વધારાના વર્ણ હોય, તેને ગાયત્રોમાં ન લેવાય. આ પ્રકારોને સ્તોભલંગી કહે છે:

સ્તોભલંગીવિજાનીયાત્ર સામ્નો વैદિક સામવત્તુ ।

બ્રહ્મણા ચ પુરા ગીત પ્રસ્તાવોદ્ગીથકૌ તથા ॥

પ્રસ્તાવ વગેરે ભક્તિઓને શાસ્ત્રીય સંગીતના ધ્રુવ, અંતરા, આલાપ અને સ્વરન્યાસ સાથે ધરાવી શકાય છે.

એક સ્વરથી ગાનની માંડણી કરી, ખીંડ સ્વર પર ગાન થંભાવાય, તેને સ્વરન્યાસ કહે છે. આ રીતે જેતાં ગાયત્રો છંદના ગાયત્ર ગાનને પ્રથમ સ્વર કે દ્વિતીય સ્વરથી ઉડાવી, ચતુર્થ સ્વર પર થંભાવવામાં આવે છે. તેને અવરોહનાં ક્રમે મગરિસા કહેવાય, આથા ગાયત્રોનો સ્વર ષદ્જ ગણ્યાય; એજ પ્રમાણે ઉણેણુકનો ઋપભ, અનુષ્ટુપ્નો ગાંધાર, બૃહતીનો મધ્યમ, પંક્તિનો પંચમ, ત્રિષ્ટુપ્નો ધૈવત અને જગતીનો નિપાદ સ્વર ગણ્યાય છે.

સામગાન શતતંત્રા વીણા હે વાણુ, રૂદ્રવીણા, ખીન, એકતારો કે અર્મવાદ્ય સાથે સંગત કરીને ગાવાથી વિશેપ મધુર લાગે છે. તેનાં નોટેશન-સ પણ થઈ શકે છે. સામગાન અવરોહનાં ક્રમે ગરિસા અને નિધપ મંડાપ છે, તેમાં મધ્યમ પ્રથમ સ્વર હોવાથી બંને બાજુ સંગત થાય છે. આથા મગરિસા અને નિધપમ નો અવરોહ ક્રમ સ્પષ્ટ થાય છે. આમાં મૂળ સ્વરો આ ક્રમે આવે છે:

ઉદાત્તૌ નિષાદ ગાન્ધારૌ અનુદાત્તૌ ઋષભ ધૈવતૌ ।

સ્વરિતપ્રમબવા હૈતે પહ્લ્લજમધ્યમ પંચમાઃ । નારદશિક્ષા ।

વેદની ઋગ્યાઓમાં ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિત પ્રમાણે સ્વરભાર આપવામાં આવે છે, પરંતુ લય અને તાલનો સ્રક્ષમ વિચાર કરવામાં આઓ નથી; તેથી તેમાં ત્રણુંં સ્વરો લેવાય છે. સામગાનોનાં મૂળમાં આ ઋગ્યાઓ છે, તેથી દરેક ઋગ્યાનાં સ્વરમાં આરોહ અને અવરોહ પ્રમાણે સંકોચ અને વિકાસને અનુસરીને ઉચ્ચારણું કરવામાં આવે, ત્યારે તે સ્વરોની માત્રાઓ અને કલાઓમાં હોસ અને વૃદ્ધિ થયા કરે છે.

પહેલાં તો ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિત એ ત્રણ મૂળ સ્વરોના એ, એ અને ત્રણ પ્રકારો બનાવીને શિક્ષા અંથોમાં સાત ગાન, સ્વરોની પરિભાષાઓ રચવામાં આવી છે; તે પ્રમાણે ઉદાતમાં નિપાદ અને ગાંધાર અનુદાતમાં ઋપલ અને ધૈવત તેમજ સ્વરિતમાં પદ્જ, મધ્યમ અને પંચમનો કુમ આવે છે.

હવે વેણુમાં રણુક્તે મધ્યમ સ્વર તે સામગોનો પ્રથમ છે. વેણુનો ગાંધાર તે દ્વિતીય, ઋપલ તે તૃતીય અને વેણુનો પદ્જ તે ચતુર્થ સ્વર છે. આમ મૂલ સ્વરો પ્રમાણે અવરોહ કુમમાં ગ રિ સા અને નિ ધ પ આવે, તે બંનેને જેડનાર મ મધ્યમ આવે. અહરોહુકુમની આ ખૂબી જણુંને આજના સંગીત શાસ્ત્રની ખૂબી ઉમેરાય, તો સામગાનની મૌલિક પરિભાષાનો રૂપેષ્ટ ખ્યાલ આવે.

પરૈાઠનું જ્યોતિર્ગાન

આવો કહું વાણીને,
આવો કહું વાણીને,
વાણીને હોઠે પધરાવું.

અહિન એ તો જ્યોતિ છે,
જ્યોતિ એ પણ અભિ છે,
જ્યોતિ અહિનને અગનાવું.

ઈન્દ્ર એ તો જ્યોતિ છે,
જ્યોતિ એ પણ ઈન્દ્ર છે,
જ્યોતિને ઈન્દ્રપદે ધરાવું.

સૂર્ય એ તો જ્યોતિ છે,
જ્યોતિ એ પણ સૂર્ય છે.
જ્યોતિનો સૂરજ સળગાવું.

વાચો બ્રતમ् ।

હુવાઈ વાંચમ્
વાંચ હુવાઈ ।

अग्निज्योतिः
ज्योतिरग्निः
ज्योतिरग्नाई ।

इન્દ્રો જ્યોતિ:
જ્યોતિરિન્દ્ર:
જ્યોતિરિન્દ્રાઈ ।

सૂર્યો જ્યોતિ:
જ્યોતિ: સૂર્ય:
જ્યોતિ: સુરાઈ ।

— વચ્ચુ

— ક્રદ્વા સામવેદ ૧૮૬૫

— સામવેદ પરિચય પુસ્તિકા શ્રેષ્ઠી. ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે

૧. વેદ પરિચય (કાગવેદ)	પહેલી પુસ્તિકા અપ્રાચ્ય
૨. વેદ પરિચય (કાગવેદ)	એથી છ મૂલ્ય રૂ. ૧૦-૦૦
૩. યન્ત્રવેદ પરિચય પુસ્તિકા એકથી	છ „ રૂ. ૧૨-૦૦
૪. સામવેદ પરિચય પુસ્તિકા એકથી	છ „ રૂ. ૧૨-૦૦
૫. અથર્વવેદ પરિચય	હવે પછી છપાશે.

પ્રકાશક : શુનિવસ્સીટી અંથ નિર્માણ એડ્ઝ-ગુજરાત રાન્ધ્ય

વિકેતા : બાલગોવિન્દ ખુક્સેલસ્, ગાંધીશ્વર, અમદાવાદ-૧

લેખક : આચાર્યશ્રી વિષણુદેવ સાંકળેશ્વર પાંડિત,

એમ. એ. વેદાન્તાચાર્ય